
ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

сайланма

ҚОРА КҮЗЛАР

2

ора *

Майнинг охирлари. Водг л а г а барвақт хазон бўлган лолақизгалдоқлар Туркистон гизма логининг этакларида энди очилган.

Кечаси билан ёмғир ёққан эди. Эрталаб тоғ қаршисидаги кенг текисликдан офтоб чарақлаб чиқди. Тоғдан ошиб ўтолмаган қорамтир булутлар ёнбағирларни бекитиб, чуққиларга тиралиб, буруқсаб ётар эди. Офтоб баландроқ кўтарилди-ю, булутлар тарқаб, тоғларда ҳам ҳаво очилиб кетди.

Текисликка ёққан ёмғир тоғ тепасига қор бўлиб тушган экан. Чуққилар аввалгидан ҳам оқроқ ва силликроқ кўринади. Улардан пастдаги арчазор ёнбағирларга қор жуда ола тушибди: бир жой қашқа бўлган, бир жойга сал урвоғи теккан. Тоғнинг ярмидан пасти эса ёмғирдан кейин қорайиб, хиёл буғланиб туради ва унча аниқ кўринмайди.

Текисликнинг узоқ четидан чиқиб келган юк машинаси шу тоққа қараб жадаллаб боряпти.

Шағал ётқизилган йўлда ёмғир кўлмаклари учрайди. Филдирақлардан сачраган сув борт тахтасига шатир-шутур урилади ва йўл бўйида очилган лолақизгалдоқларни жимгина силкитиб ўтади.

Машинадаги юк устига тўшалган брезентда симоби чакмон кийган, қалин қошлари бир-бирига туташиб кетган, ягриндор, қорамағиз йигит ёнбошлаб ётибди. Машина шамоли брезентнинг учини ҳилпиратиб, унинг кирза этигига қайириб уради, чакмонининг этакларини тортқилайди. Шунда йигитнинг белидаги гулбанд сопли пичоқ, чарм попукли қин ва шим чўнтағига учи тикиб қўйилган мис пойнак кўриниб кетади.

Осмондан қалдирғочлар ўқдай учиб ўтади. Тўрғайлар бир нуқта устида қанот қоқиб гужурлашади. Улардан нарида уч-тўртта йирик-йирик қора қушлар ниманидир мулжалга олиб шошилмай айланишади.

Йигит қора қушларни кўрди-ю, бирдан сергақлан ўрnidан кўтарилиб, орқага тикилиб қаради.

Текислик уфқ билан туташган жойда бир сурув куй элас-элас кўзга ташланди.

Йигит тез ўгирилиб, ҳалиги қора қушларга кўз югуртирди. Улар паскамда ниманидир аниқ кўришди шекли бирдан пастлаб қўлашди.

Йигит кабинага тегилиб қаттиқ тақиллатди. Машина тўхтар-тўхтамас ерга қўлашди. Унинг буйи баланд эди — кўлини борт тахтасида қўйиб олмас узун оёқлари ерга келиб тушди.

Йигит қора қушларга қараётган томонга қараб чопди. Будённийга ҳавас қилиб, қандай мўйлов кўйган шифёр кабинадан бошини чиқариб, эрозия товуш билан:

— Нима гап? — деди.

Йигит югуриб кетаётган кўйинча орқага бир ўгирилди-ю: — Ҳозир! — деди.

Сўнг узун дўнглик ортига ўтиб кўринмай кетди. Чўпонларга хос ўткир қийқирик ҳавони қиличдай кесиб агрофга таралди. Йигит гашириганда овози унча кучли туюлмаган эди, қийқирини эса ерни ҳам титратгудек қаттиқ эшитилди:

— И-и-и-хий! И-и-и-хий!

Пастлаб келиб энди ўз ўлжалари устига қўнмоқчи бўлаётган қора қушлар бирдан баландлашди ва асабий қанот қоқиб, ўзларини четга олишди.

Йигит паскам жойда буталар орасида ўралашиб, сурувдан қолиб кетган иккита ҳисорий кўзичоқни ердан кутарди.

Иккови ҳам бир-бирига жуда ўхшаш. Туслари қораю кулоқлари оқш. Узун оёқчалари ҳам олапоча. Улар оч қолишган: бири тумшукчаси билан йигитнинг бағрига туртиб ниманидир кидириб кўрди, иккинчиси безовталаниб қисқагина маъради.

Йигит кўзиларни ерга қўйиб, чакмонини ечди.

Ҳали юришга унча ўрганмаган кўзичоқлар тетаюя кадам ташланиб, думбалари силкиниб ва нозик гавдалари хиёл тсбраниб, қаёққадир кетмоқчи булишарди.

Йигит маъсум гўдаклардан завқлангандай кулиб икковини чакмонининг икки енгига солди. Бошларини қўлтиқ томонидан чиқариб қўйди. Кейин чакмоннинг икки енгини хуржунга ўхшатиб елкасига ташлади-да, орқага қайтди.

Кўзичоқлар бошларини «хуржундан» чиқариб жим ётишарди. Улар типирчилаб шикастланмаслиги учун йигит қандай қилганини ўзлари ҳам энди билгандай эликиб қолган эди.

Йигит дўнгликка чиқиб, бояги куй сурувини кўзлари

билан кидирди. Аммо сурув олислаб кўзга кўринмай кетган эди.

Машинанинг капотини очиб, моторини совутган шоп-муйлов шофёр капотни қарсиллатиб ёпди-ю:

— Ҳей, Аваз, бул тезроқ! — деб кичқирди.

Аваз яқин борганда шофёр унинг елкасидаги кўзиларни куриб:

— Ё тавба! — деб ёқасини ушлади.— Дунгнинг бери ёғидан қандай курдинг? Ё туғиб келдингми, нима бало?

— Кўрганим йўқ. Қора қушлар айланганига бирорта чулоқ қуй уялаб қолиб кетганми деган эдим.

— Омадинг келган экан-да, бирпасда иккита кўзилик бўлибсан!

— Эгаси чиқади бунинг.

— Чикмаса... қизиталоқнинг биттасини менга бер, бир-икки ой боқай, узинг билан сўйиб еймиз. Ширбоз кўзининг тандир кабоби жуда яхши бўлади-да.

— Эгаси чиқади,— деди Аваз яна ва машинага қараб юрди.

Унинг оёғи йўл бўйидаги такасоқолга тегиб кетди. Тиниқ ҳаворанг барглар орасига тўпланиб қолган оппоқ ёмғир суви офтобда ялтираб, тирқираб тўкилди.

2

Бояги юки устига иккита кўзичоқни ҳам ортиб олган машина тоғ этагидаги эллик-олтмиш ҳовлилик Ойқул қишлоғига кириб борди.

Узоқдан қараганда силлиқ туюладиган тоғларнинг ғадир-будур тошлари, қорамтир арчалари бу ердан хийла аниқ кўринар эди. Қорли чўққилардан совуқ шабада эсиб турарди.

Аваза ҳозир бу шабада ёқимли салқинлик берарди.

Ёнбағирлардан сой бўйига зинама-зина тушиб келган қишлоқ уйлари ҳам, теграсига тош қаланган ҳовлилар ҳам, текис томларга босилган пичан ғарамлари ҳам, сувалмаган томларда гиламдай бўлиб очилган лолақизғалдоқлар ҳам унга одатдагидан яқинроқ ва қадрдонроқ туюлар эди.

Қишлоқ четида узун молхоналар ва четлари туёқ изларидан чўтир бўлиб кетган молҳовуз бор. Унинг суви шабадада чимирилиб турибди.

Беш-олтита оқ товуқ молҳовуз четида оёқларини сувга тегизмасликка тиришиб, «фасон» ини келтириб сув ичишарди: бўйинларини чўзишиб, тумшукларига секин сув олишар, кейин бошларини осмонга кўтариб ютишарди.

Молхона томондан чиққан беш-олтита ҳукиз кутилмаганда шу товукларнинг устига бостириб келди. Бечора товуклар қақолаб, қанотларини ёйиб қочишди. Ҳукизлар эса тиззаларигача ҳовузга кириб, ўзлари лойқалатган сувни симира бошлашди.

Аваз машина устидан буни кўриб кулиб ўтди. Сўнг шу сўким ҳукизлар учун олинган ва биқинига ботиб турган тахта кунжара эсига тушди. Аваз бу кунжарани машинага ортгунча роса терлаган эди. Ҳозир бориб буни омборга тушириб бериши керак. Шу ташвишни ўйлаганда шабада ҳам энди баданига совуқ тегиб, этини бир жунжитирди.

Машина бўзда чиллак ўйнаб юрган болаларга яқинлашди. Аваз уларга қаради-ю, кунжарани яна унутди.

Бўзда оёқ яланг, кўйлакчап бир бола маррадан қарсиллатиб чиллак отар, унга бир ярим баравар келадиган новча ўсмир йигитча тўнининг енгларини чаппа кийиб, этакларини ёйиб, осмонда учаётган чиллакни тутишга тиришар эди. Аммо у ёқдан-бу ёққа ҳаллослаб югургани билан ҳеч тутолмас эди. Томоша қилиб турганлар шукул уни кулги қилишар эди.

Тўнини чаппа кийган бола охири зувлашга тушди.

Машинада буни кўриб ўтаётган Аваз ҳам болаларга кўшилиб кулди-да, ўзининг шунақа ўйнаб юрган пайтларини эслаб кетди.

Тенгдошларининг ичида ундан тез чопадигани, чиллак отишда ундан устаси йўқ эди. Аммо ошиқ ўйинига уқуви йўқроқ эди. Унинг Холбек деган тенгдоши — ўнг кўзи билан кулоғининг орасида данакдай қора холи бор бола — бир кун Авазнинг бутун ошиқларини қоқлаб ютиб олди. Аваз чўнтагидан танга чиқарган эди. Холбек: «Пулга сотмайман, ошиқ топиб келсанг ўйнайман», — деб туриб олди. Авазнинг аламини келтириш учун чўнтақларини силкитиб, ошиқларини шақирлатди.

Улардан беш-олти қадам наридаги санзор бўйида қизчалар силлиқ тошчаларни чиқиллатишиб, тўптош ўйнашар эди.

Хулкар деган қизча ўнг қўли билан тошчаларни биттадан юқорига отар, улар тушиб келгунча ердаги тошчаларни ҳам ўша қўли билан битгалаб терар, кейин ҳаммасини йиғиб, бир ҳаракат билан кафтининг орқасига ўтказар эди. Шунда унинг бармоқчалари орқага ёйдаи эгилиб, ҳамма тошчаларни тутиб қолар эди. Буни кўрган қизчалар ойиларидан эшитган гапларини эслашиб:

— Чевар бўласан, Хулкар! — дейишарди.

Аваз ҳеч қаердан ошиқ тополмай алами келиб турганда Холбек уни баттар қиздирди:

— Энди сан ошиқни кўй, Аваз, яхшиси тўптош ўйна, ютқизсанг, сойда тош кўп, териб чиқаверасан...

Болалар ҳадеб кулишарди. Табиатан мағрур бўлган ва йиқилса ёнини бермайдиган Аваз тенгқурлари орасида ҳали бунчалик кулги бўлмаган эди. Холбекни ютиш учун у ҳозир ҳеч нарсадан қайтмас эди.

Хулқар деган ўша чевар қизча бу гапларни эшитиб турган экан. Аваз илож қидириб уйларига қараб кетаётганда Хулқар унинг кетидан чопиб борди. Бошқаларга эшиттирмай шивирлаб:

— Сизга ошиқ керакми? — деди.

Аваз унга умид билан қаради. Қизчанинг катта-катта қора кўзлари юзининг ярмини эгаллаб тургандай кўринарди. У тишларининг ҳали ўсиб текисланмаган кемтикларини очиб, сирдошларча кулимсиради:

— Бугун тоғамла кўй сўймоқчила. Сўйсала ошигини сизга бераман. Хўпми?

— Қачон?

— Кўй бостирмада турибди. Кечқурун сўймоқчила.

— Бўпти. Бор, ўйинингдан қолма.

Хулқарлар Авазлардан бир ҳовли нарида туришар эди.

Хулқарнинг отаси уруш вақтида меҳнат батальонига кетиб, Уралда вафот этган, ойиси бир ҳовлида битта қизчаси билан қолган, кейин уларни фарзандсиз тоғалари Норбой ота ўз уйига кўчириб келган эди.

Ўша куни Норбой ота далада, Хулқарнинг онаси билан холаси қаёққадир кетишган эди. Семизгина тўқли бостирма харисига боғланганича маъраб турар эди.

Аваз ўз уйларига кирди-ю, армиядан келган акасининг қиличдан ясалган пичоғини киши билмас топиб чиқди. У чорвадор оилада ўсиб, мол сўйишларни кичиклигидан кўп кўрган эди. Ёши ўн иккида бўлса ҳам, бўйи ўсиқ, ўзи миқти эди. Холбекнинг бояги кулгиси ҳали ҳам қулоғи остида жаранглаб турар, кўзига ошиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди. У кўйни қийналмай кулликлади. Аммо бўғзига пичоқ тортганда кўнгли бир беҳузур бўлди. Ташлаб қочгиси келди. Лекин жониворни чала ўлик қилиб кетиш қилаётган ишидан ҳам ёмон бўлишига, ҳар ҳолда, фаҳми етди. Ишни бир амаллаб битирди...

Орадан кўп ўтмай Хулқарнинг ойиси ҳовлига келиб қараса, кўй яхшилаб сўйилган, орқа оёғидан иккита ошиғи олинган. Бошқа ҳамма нарсаси жойида.

«Вой, буни ким қилди?» — деб кўшниларикига чиқди.

Аваз уйларига ўтиб, кўйдан олган ошиқларини ўша қиличпичоқ билан йўниб, кўпроқ олчи турадиган «қирпи» қилган,

буни ойиси кўрган эди. Пичоқнинг эгаси — Ортиқ сопнинг зеҳидан қўйнинг янги қилини топди...

Аваз бўзга қайтиб бориб, Холбекни энди юта бошлаган, қўйнига энди бир сиқим ошиқ солган ва унинг шиқирлашидан қувониб турган эди. Ҳали аскарлик гимнастёркасида юрган акаси Ортиқ бирдан югуриб келиб қолди.

— Қўйни сен сўйдингми?!

Авазнинг ранги қув ўчди. Ортиқ укасининг ботинкасига қаради. Ботинкага қўйнинг қони сачраган экан...

Аваз ўзини ўнглагунча бўлмай елкасига мушт келиб тушди. Акасининг иккинчи-учинчи муштидан унинг қўйнидаги ошиқлар бўзга сочилиб кетди...

«Уста Қамбарнинг кичик ўғли иккита ошиқ учун бировнинг қўйини сўйиб қўйибди!»— деган гап анчагача шов-шув бўлиб юрди. Баъзилар Авазни «шу кетишда каллакесар бўлади» дейишар эди...

Уста Қамбар ўғлини урмади, сўкмади-ю, лекин бир-икки ой у билан гаплашмади, «одаммисан» деб юзига қарамади. Қўшнининг қизчаси Хулкар эса энди Аваздан кўрқадиган ва ундан узоқроқ юрадиган бўлиб қолди. Афтидан, у Аваз тўғрисидаги энг ёмон гапларга ишонган эди...

Уриш-сўкишлар, ўқитувчиларнинг панд-насихатлари ҳам бир бўлди-ю, отаси билан мана шу қизчанинг муомаласидаги ўзгариш ҳам бир бўлди. Аваз ошиқни қайтиб қўлига олмайдиган бўлиб кетди.

Кейинчалик қўшнилари «ўзи сўйиладиган қўй эди», деб уни кечиришди. Аваз, Хулкар ва Холбекларнинг ораларида яна кўп воқеалар бўлиб ўтди... Аммо ҳозир Аваз фақат ўша ҳодисани, болалик оловлигидан оғзи куйган ўша кунни эслар эди. Бировнинг қўйини ярим кун олдин сўйиб қўйгани учун уни аллақаяқларга олиб бориб, олиб келган одамлар ҳозир у бировнинг қўзичоқларини қутқариб келаётганини кўришса нима дейишаркин?

Авазнинг кўнглига шу гап келди-ю, «сен ҳам иззатпараст бўлибсан-а!» деб, энди ўзидан кулиб қўйди.

3

Ойқўл илгари алоҳида колхоз эди-ю, каттагина идораси бор эди. Кейин қишлоқ чорвадор совхознинг бир бригадасига айланиб, идора керак бўлмай қолди, уни омбор қилиб қўйишди.

Шу омборнинг олдида бояги юк машинасининг бир борти очик турар, Аваз терлаб-пишиб кунжара туширар эди.

Девор тагида чакмонга ўроғлиқ ётган қўзичоқлар ўтган-

кетганга томоша бўлиб, заифгина тамшавинларди. Улар жуда оч қолган. Тезроқ бир қўй ёки эчки топиб эминилмас-са, ҳолдан кетиб қолишлари мумкин. Шунинг учун Аваз кунжарадан тезроқ қутулишга тиришиб шошилади.

Таёғини белининг орқасига қўйиб турган ўрта яшар подачи «қўзиларни сотасанми» демоқчи бўлган эди:

— Қўтиларни тотатанми? — дегандай эшитилди.

Унинг оти Тўйчи эди, «з» билан «с» ни «та» ўхшатиб чучук қилиб айтар, шунинг учун лақабини «Атга» дейишар эди.

— Э, Атга, буларнинг қандай топилганини сўра! — деди шопмўйлов шофёр.

Ғарч этик кийган, пиджагининг кўкрак чўнтагига қиммаг-баҳо авторучка билан автоқалам қистирган омборчи йигит Турди ҳам шофёрнинг гапига қизиқиб қулоқ сола бошлади.

— Бир вақт бу, — деб шофёр Авазга ишора қилди, — машинадан туша солиб дўнгнинг нарёғига қараб чопди. «Бола бечора ёмон нарса сган экан-да» деб ўйладим. Кейин кийқиргани эшитилди. «Шурликни ёмон буради-ёв» дедим. Вақт кетяпти. Хит бўламан. Бир вақт қарасам, манави қўзичоқларни кўтариб келяпти-да. Оғзим очилиб қолибди. «Буларни туғиб келдингми?» дебман.

Ҳаммалари хахолаб кулишар, шофёр билан Тўйчи Атга Аваз томонга қараб-қараб қўйишар эди.

Тўғридан патпатлаб уч гилдиракли мотоцикл чиқиб келди. Уни қоракўл телпак ва клеёнка плаш кийган, ўттиз ёшлардан ошган қорамағиз йигит миниб келмоқда эди.

Авазнинг акаси Ортиқ шу эди. Унинг мотоцикл рулидан тутган панжаларидан бирида олтига бармоқ бор — чап қўлидаги бош бармоғи иккита, шунинг учун отини Ортиқ қўйишган.

Ортиқ қўнғир брезент этик кийган эди. Узун оёқларини ерга тираб, мотоциклнинг Авазнинг олдида тўхтатди-ю, энг аввал ерга тўкилган кунжара майдаларига қаради.

— Ҳеч ишни ёлчитмайсан-да, — деди жеркиган товуш билан. — Ўтган куни гўнгни ҳам тукиб-сочиб ташибсан. Қўлинг тешикми, нима бало? Ахир бу кунжара давлатнинг пулига келган!

— Ундоқ бўлса, Турдида давлатнинг супургиси бор, — деди Аваз ҳазил оҳангида, — бекорчиликдан зерикканда супуриб олади қўяди-да.

Қўзиларни томоша қилиб, қўлини белига қўйиб турган Турди Авазга хўмрайиб қаради. Мавқеи уникдан баланд омборчи эканини намоён қилиб, пиджагининг чўнтагидаги қизил авторучкасини олди.

— Юк ташиганинг учун сен ҳақ оласан! — деди Ортиқ укасига. — Олиб чиқ супургини, ўзинг супур!

— Аввал кунжарани тушириб берай, мунча шошманг, раис!

Ортиқ аслида бригадир эди. Лекин бутун Ойкўл ҳозир йирик бир бригада бўлгани учун, қишлоқда ундан катта бошлиқ йўқ эди. Шунинг учун Аваз уни бир оз киноя билан «раис» деб атади.

Ортиқ девор тагидаги кўзиларни кўриб қолди. Қаердан ва қандай топилганини суриштириб кетди. Шофёр воқеани айтиб берган эди, Ортиқ, ишонгиси келмай, аввал Авазга, сўнг Турдига қаради.

— Ким билади? — деди Турди. — Бирорта чўпондан арзонгаровга сотиб олишганми? Тўл пайтида совхознинг кўзисидан сотадиган чўпонлар ҳам бўлади-ку.

— Ҳаммани ўзингга ўхшатасан-а! — деди Аваз.

Турди ўзи чўпон бўлганда шунақа ишларни қилганини Тўйчи Атта ҳам билар эди. Авазнинг гапини маъқуллаб қолди.

— Ҳа, нима, далага кўзи экиб қўйиптими бўлмаса? — гижинди Турди.

Аваз унга жавоб бергиси келмай акасига юзланди:

— Норбой отанинг сурувидан бўлса ажаб эмас. Ҳар йили эгиз туғадиган тусоқ¹ совлиқ бор эди. Лекин бунақа кеч туғмас эди.

Норбой отанинг сурувида эгиз туғадиган совлиқлардан уч-тўрттаси ўтган йил ёзда ночорлик қилиб қисир қолган, кейин уларга ем бериб, куйиктирадиган дори едириб, қишда қочиришган эди. Шуларнинг энди кўзилаётганини Ортиқ билар эди. Ҳозир ҳаммасини эслади-ю:

— Оббо! — деди, — айнаган чол, кўзиларни йўқотиб юрибди, дегин!

Катта кўча томондан машина товуши эшитилди. Кейин устига брезент ёпилган яшил «газик» кўринди. Ортиқ директорнинг машинасини таниб, жонсарак бўлиб қолди.

— Директор билса балога қоламиз. Бир эмас, икки кўзи... Яшир буларни!.. Кунжарани супуриб ол! Тез!

Ортиқ мотоциклини тез буриб, «газик» томонга кетди. Шофёр чакмонга ўроғлиқ кўзиларни кабинага киритиб, эшикларини ёпиб қўйди. Турди кунжара майдаларини супуриб улгура олмаслигини сизди-да, устига машинанинг брезентини тўшаб қўйди.

Совхозга яқинда директор бўлиб келган Муталлиб

¹ Тусоқ — қулоғи оқ, оёғида ҳам олasi бор қўй.

Мансуров бошдан-оёк бир хил кийинган эди: кулранг трикоддан куртка, шу матодан тикилган кепка ва шим. Ёши ўттиз бешларда, юз рангпарроқ. «Газик» тўхтаб Мансуров ундан тушаётганда яхшилаб тозаланган қора хиром этиги йилтиллаб кетди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб, у билан эгилиб кўришди. Аваз одамларнинг олдида акаси учун ўнгайсизланиб бир қизарди, сўнг ҳеч кимга қарамай ишида давом этди.

Қалин ва узун ёли қизларнинг сочидай бўйнидан пастга осилиб тушган чиройли қора йўрга отда совхознинг бўлим бошлиғи Давлатбеков етиб келди. Отдан тушиб жиловни Ортиққа берди-да, ўзи директорни молхоналар томонга бошлаб кетди.

Давлатбеков унча семиз ҳам, ориқ ҳам эмас, оқиш юзли хушмўйлов, новча одам эди. Яшил диагональ кители эскириб, ёқалари хиёл йилтираб қолган, кўкрагида кўп вақт тақиб юриб, кейин олиб қўйилган орденнинг ўрни билиниб турар эди.

Совхознинг эски директори ишдан олинганда, кўп одам шу Давлатбековни директор бўлади деб юрар эди. Лекин область бошқармаси ўша ерда масъул ишда ишлаган Мансуровни директор қилиб юборди.

Ҳозир Давлатбеков Мансуров билан ёнма-ён борар экан, бўйи директорнинг бўйидан ярим қарич баланд эканини сезди-да, бундан ўзича мамнун бўлиб кўйди.

Ортиқ отни боғлаб уларнинг кетидан шошилди. Учовлари молхоналарни кўриб чиқишди, сут соғувчилар билан гаплашишди. Директор машинасига қайтиб келаётганда Аваз унинг:

— Лекин молхона кўп йилга кетадиган қилиб қурилган экан,— деганини эшитди.

Ортиқ яйраб кетди:

— Ўзимиз ҳам шунга яраша меҳнат қилганмиз-да! Мана, ўртоқ Давлатбеков айтсинлар...

— Тўғри.

Мансуров кунжара ташиётган Авазнинг олдида тўхтади, «ҳорма, бор бўл» қилишди. Сўнг Ортиққа қараб:

— Техника кўринмайди-ку,— деди.— Қўшни қишлоқларда мана бунақа кушжарани молларнинг охуригача электр элгиб қўяди.

— Қани эди, шу электр бизнинг молхоналарга ҳам етиб келса! — деди Ортиқ.

Кутилмаганда Аваз гапга аралашди:

— Ҳа, зора молхонанинг шарофати билан уйларга электр кирса, биз ҳам телевизор-пелевизор кўриб турар эдик.

— Бу қанақа пичинг? — деди Давлатбеков.

— Нима, бу ерга электр келгани йўқми? — сўради Мансуров Ортиқдан.

Ортиқ укасига «сен тумшуғингни тикма» дегандек захарханда билан қаради-да, директорга мулойим товуш билан изох берди:

— Энди... бизнинг қишлоғимиз линиядан узок...

— Бу ер Ойкўлми ўзи? — деб Мансуров Давлатбековга юзланди.

Шу гапнинг кўзғалганидан кўнгилсизланиб турган Давлатбеков истар-истамас:

— Ха, Ойкўл,— деди.

— Кўшни қишлоқлар электрлаштирилганда Ойкўлга ҳам симёғоч ажратилган экан-ку. Хужжатини мен ўзим кўрдим. Давлатбеков елка қисди ва Ортиққа «жавобини ўзинг бер» дегандай қилиб қаради.

Ортиқ бирорта ёлғон баҳона туқимоқчи эканини Аваз унинг авзойидан сизди-да, энди бунга йўл бергиси келмади. Мансуровга ўзи жавоб берди:

— Симёғочларни арралаб, молхонага ишлатиб юборишган.

Ортиқ укасига бақрайиб қаради. Бу қараш аввал кўрқувни, сўнг чексиз бир ғазабни билдирарди.

— Ким шундай қилган? — деб Мансуров Давлатбековга қаради.

Бу савол Ортиқнинг хаёлини бўлди, бўлмаса у Авазни сўкиб юборар эди. Давлатбеков Ортиққа «уқангни эплаб юролмасанг, баттар бўл» дегандай истехзоли кўз ташлаб:

— Нега шундай қилганингизни айтинг,— деди.

— Аввалги директоримиз...— Ортиқ «рухсат берди» демоқчи эди, аммо бунинг етарли эмаслигини вақтида сезиб қолди:— Аввалги директоримиз буюрган эди. Қишда моллар кўчада қоладиган бўлди. Ноилож...

— Электр билан келадиغان маданиятни ҳам молга едирибсизлар-да,— деди Мансуров ҳеч кимга қарамай.— Кошки, шунга яраша даромад берган бўлсаларинг. Икки йилдан бери киримларингдан чиқимларинг кўп.

Мансуров бу гапни Давлатбековга ҳам тегизиб гапирганини ҳамма сизди.

— Чорвадан даромад олиш ўзи жуда қийин, ўртоқ Мансуров,— деди Давлатбеков. Шу билан у бутун совхоз даромад планини бажармаганини эслатмоқчи бўлди.

Директор янгилашининг бош сабаби шу эди.

Мансуров одамларнинг олдида бу гапни давом этказгиси келмади-ю, бир четда кўлини чўнтагига солиб турган Турдини кўрсатиб:

— Бу йигит нима иш қилади? — деди. Ортиқ Турдиниң ем-хашак бўйича омборчи эканини айтган эди, директор киноя қилди:— Мункайган чоллар далада қуй боқиб юрипти-ю, қирчиллама йигитлар омборнинг тарозисига посанги бўлиб ўтириптими?

Шофёр билан подачи кулиб қўйишди.

— Турдини вақтинча бу ишга қўйганмиз,— деди Давлатбеков босиқ товуш билан. Шу билан у Турдиниң отини ҳам билишини, Мансуров оддий кишиларга жуда баланддан келиб муомала қилаётганини кўрсатмоқчи бўлди.

Ортиқ дадилланди:

— Турдини эрта-индин қўйга чиқармоқчимиз.

Директор индамай машинасига қараб юрди. Давлатбеков отига томон йўл олди. Ортиқ уларнинг қайси бирини олдин кузатишини билмай бир лаҳза иккиланди. Кейин кўрка-писа директорнинг ортидан кетди.

4

Ёғингарчиликдан сўнг ҳаво янада тиниқлашиб, тоғ чўққилари қишлоққа гўё қўл чўзса етгудек яқин келиб қолган. Баланд ёнбағирларнинг у ер-бу ерида эрталаб кўзга ташланган қор урвоқлари ҳозир эриб кўринмай кетган. Шамол гуж-гуж арчаларнинг ҳидини олиб келади.

Юкни тушириб бўлиб, уйларига қараб кетаётган Аваз шу улугвор тоғлару чакмонидаги бежирим кўзилардан бошқа нарсани ўйламасликка тиришади.

Аммо Ортиқ акасининг аввал кўрқиб, кейин ғазабланиб қарагани, янги директорнинг олдида ўсал бўлиб довдираб қолгани Авазнинг кўз олдидан кетмасди.

«Бир онани эмган ака-ука шундай бўладими?— Оталари уста Қамбарнинг ака-ука носоз бўлган пайтда айтадиган бу гаплари Авазнинг эсига тушди.— Ахир, бир-бирини тарбиялаб, суяб, етаклаб ўсган оға-инилар кўп-ку, нега сенлар шунақа эмассанлар?»

Бунинг сабаби кўп. Бошда Қамбар отанинڭ ўзи ўша симёғоч воқеасини эшитиб, Ортиқни бу йўлдан қайтармоқчи бўлган эди. Аваз ҳам симёғочларнинг арраланишига қарши эди. Лекин Ортиқ: «Бошқа иложим йўқ,— деди.— Молхонали қуриб берсам, бу гуноҳимни кечиривари. Агар қуриб бермасам, моллар кўчада қолади-ю, ишдан ҳайдаламан».

Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. Эгардан тушса умри барбод бўладигандек кўрқади. Акасининг шу заиф томонини Аваз яхши билади, ўзаро гап

билан буни йўқотиб бўлмаслигини сезади. Шунинг учун боя атайлаб уни кўпчиликнинг олдида уялтириб, кўзини сал очмоқчи бўлди. Лекин бунинг натижасида икковининг ораси баттар совуганини сезиб, ҳозир таъби тирриқ бўлиб борапти.

Уларнинг орасига совуқлик туширган бошқа бир сабаб ҳам бор. Бунинг бир чети ўша бўзда Авазнинг ошиқларини ютиб олиб, уни қиздирган Холбекка бориб тақалади.

Холбекнинг отаси Исмат бобо илгари қишлоқнинг мартабали кишиларидан эди. Шунақа одамлар билан яқинлашишни яхши кўрадиган Ортиқ Исмат бобонинг Суюма деган қизига уйланди. Шундан кейин яна бир ҳодиса бўлди: кўшнининг қизчаси Хулкарни ўн яшарлигида Ортиқнинг ўн уч яшар қайниси Холбекка «фотиҳа» қилиб қўйишди.

Олдинлари Аваз бунга чандон эътибор бермас эди. Аммо йиллар ўтган сари Аваз билан Хулкарнинг орасида соф бир меҳр пайдо бўлиб борар эди... Ошиқ можароси туфайли Аваздан совуган Хулкар буй етганда ошиқлик туфайли унга яқинлашди. «Фотиҳа» нинг машъум маъноси ҳам уларга энди билинар, Холбек уларнинг орасида бир жарга ўхшаб турар ва бу жар йил сайин улканлашар эди.

Ортиқ қайнатасининг гапидан чиқмас ва қайниси Холбекка ён босар эди. Аваз мактабда ўқиб юрганда шу важдан ака-уканинг орасида ёмон бир тўқнашув бўлди.

Ойкўлга ўхшаган узоқ қишлоқларга ўқитувчи етишмас эди. Ортиқ саккизинчини битирган бўлса ҳам, қайнатаси Исмат бобонинг ёрдами билан бешинчи ва еттинчи синфлардан икки ставка дарс олди.

Аваз еттинчида, Хулкар бешинчида ўқир эди. Ортиқ синфхоналар камлигини баҳона қилар, педагогика қоидасига хилоф бўлса ҳам, баъзан бу икки синфни қўшиб ўқитар эди.

Ўзининг билими паст, яхши дарс беролмайди, икки синф қўшилиб тўполон қилса, баттар асабийлашади. Қўлида узун линейкаси бор. Битта-яримта бола жуда жонига текканда линейка билан уриб қолади.

Бир дарсда Хулкар Авазга қоғоздан қуш ясаб учирган эди, Ортиқ буни кўриб қолди. Қайниси Холбекка унаштирилган бу қизчанинг Авазга меҳри борлиги Ортиққа хиёнатдай кўринар эди. Қоғоз қушча баҳона бўлди-да, Ортиқ Хулкарнинг қўлига линейка билан бир урди.

Хулкар ҳам ёши ўн учга кириб, иззат-нафси уйғониб қолган қиз эди. «Нега урасиз?!» — деб аччиқланиб, линейкани Ортиқнинг қўлидан тортиб олмоқчи бўлди.

Ортиқ газабланиб, линейка билан унинг иккинчи қўлига ҳам урди.

Буни нариги катордаги партадан кўриб қолган Аваз чопиб келди-ю, лисейкани акасининг кўлидан юлиб олиб, синдириб ташлади. Синф шовур-шувур бўлиб кетди, кимдир кулди. Бу кулги Ортиқни чақиб олгандай бўлди. У қулочкашлаб укасининг юзига тарсаки тортиб юборди. Ёши ўн бешга кириб, мўйлови эрта сабза ура бошлаган Авазнинг юзида панжа излари қавариб чиқди. У акасининг ўтган сафарги калтагини ҳам унутмаган эди. Ортиқнинг Холбекка ён босиши ҳам маълум эди. Шунинг ҳаммаси бир бўлди-ю, Аваз бор кучи билан акасининг қорнига бир мушт урди. Буни кутмаган Ортиқ гандираклаб бориб полга ўтириб қолди.

Ортиқнинг ўқитувчи номи бор... Мактаб шов-шув бўлиб кетди. Қишлоқда яна юз хил гап. «Уста Қамбарнинг кичик ўгли акасини урибди». «Ҳамма айб акасида, мактаб болаларини урар экан». «Буларнинг асли таги паст!» «Айтмовдимми, кичигининг рафтори ёмон демовдимми!»

Жаҳл устида акасининг ўқитувчилигини унутиб шу ишни қилган Аваз энди уйда ҳам, қишлоқда ҳам ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмас эди. У тоққа, чўпонларнинг олдига чиқиб кетди.

Чўпонлар ёрдамчига муҳтож эди. Хулкарнинг тоғаси Норбой ота Авазга қўй боқишни ўргатди. Кейинроқ унинг чўпонликка қизиқишини кўриб, ўзига шерик қилиб олди.

Аваз бошқа ўқимади.

Ортиқ ҳам, болаларни ургани маълум бўлиб, мактабдан бўшади. Яна қайнатаси Исмағил ота ёрдам бериб, қишлоқдаги магазинни олди, кейин бригадир бўлди.

Аваз ўзи билан бирга ўқиган баъзи синфдошларининг олий маълумот олиб келганини кўрганда, ўзи бугунгига ўхшаб кунжара ташиб юрганини ўйлаганда, мактабдан кетиб хато қилгани ҳали-ҳали юрагига армон солади.

Ака-уканиннг кўнгли ҳам шундан бери бир-биридан ҳеч илимайди.

5

Авазларнинг бир чети чорбоққа туташган каттагина ҳовлилари бор. Уйнинг соя томонига Санам хола узун қилиб ўрмак қурган, ранг-баранг жун ипларни бир-бирига тўғрилаб, гоҳ қайчини, гоҳ ўрмак қиличини ишга солиб, патгилам тўқияпти. Ёши эллик бешларда бўлса ҳам, юзига ҳали унча ажин тушмаган. Эгнида нафармон тусли далагай. Бошини қора дурра билан танғиб, устидан оқ доқа румол ураб олган. Аваз кўзичаларни ойисига кўрсатиб, қандай топганини айтиб берган эди, Санам хола:

— Ажали етмаган экан-да,— деб кўзиларга қараб қулимсиради. Шунда унинг тишқолидан қорайган ва ейилиб қисқа бўлиб қолган тишлари кўринди.

— Хулқар уйдами?

Санам хола бирдан қовоғини солиб:

— Йўқ! — деди.

— Қаёққа кетди?

— Билмайман.

Аваз қайнана-келиннинг орасидан яна бир гап ўтганини сизди. Оғир тин олиб, ҳовлининг тўрига қараб кетди.

Бу ерда четан билан ўралган мол кўраси бор эди. Кўрага иккита соғин эчки кўканлаб¹ қўйилган эди.

Аваз кўзичокларни кўрага олиб кириб, шохсиз қора кал эчкига эмизмоқчи бўлди.

Аммо шум «кал» шаталоқ отиб эмизмади. Санам хола ўрмакнинг қиличини иплар орасидан олаётиб, Авазни уришди:

— Тегма, энг серсут эчкимни сутдан қолдирасан!

— Савоб иш-ку бу, ойи, қайтага сути кўпаяди.

Санам хола савобни тан олади-ю, лскин эчкиларнинг сути унга жуда керак — қатигини кувида пишади, мойини йиғиб бозорга чиқаради, тўқиётган патгилами учун бўёк, жун сотиб олади.

Аваз «кал» эчкини ийдириш учун кўранинг орқасида боғлоқлик турган қора улоқчани бўшатмоқчи бўлган эди, Санам хола унга бақариб берди:

— Бўшатма! Топган пулинг ўзингга етмайди-ю, яна менинг оғзимдагини олмоқчимисан!

— Бу кўзилар очдан ўлади. Қаранг, сулайиб қолди. Уволидан кўркмайсизми?..

— Ҳе, уволи бошидан қолсин! Кўнғир эчкини ийдир, ювошрок.

Аваз онасининг айтганини қилиб кўнғир улоқчани бўшатди. Бўйи нариги эчкидан баланд бўлса ҳам, сутии ундан кам берадиган кўнғир эчки улоқчасини таниб, қувониб эмиза бошлади. Шунда Аваз белбоғини ечиб, кўнғир эчкининг кўзини секин боғлаб қўйди. Кейин чўккалаб эмаётган улоқчани олдида, ўрнига кўзининг биттасини қўйди.

Бу ҳийладан беҳабар эчки ҳар иккала кўзини ҳам ийиб, думини ликиллади эмизди.

Дарвозадан қора чакмонини елкасига ташлаган, қошларига гача оқариб кетган бир мўйсафид кирди. Бзовта товуш билан:

¹ Кўкан — ушоқ моллар қатор қилиб боғланадиган махсус арқон.

деди Санам хола.— Чупон халқи кечаю кундуз куйнинг кетидан юради, ҳафталаб, ойлаб уй бетини кўрмайди. Сенлар бунга чидайсанларми? Бирпас бир-бирларингни кўрмасаларинг туролмайсанлар!

Санам хола ишқ-муҳаббатни қаттиқ уят ҳисоблар ва ўғлининг бу «иллатидан» куйиб-ёниб гапирар эди.

— Ё тавба! — деб у Норбой отага юзланди:— Йигит ҳам шунақа бўладими? Эртаю кеч хотини билан чақчақлашади. Иккови ҳиринг-ҳиринг кулади. Умрим бино бўлиб хотинга бунчалик бино куйган эрни кўрганим йўқ.

Аваз яна гапни ҳазилга буришга уринди:

— Мени жуда мақтаб юбордингиз-ку, ойи!

У ҳазил қилган сари Санам холани писанд қилмагандай кўринар ва ғашини келтирар эди.

— Шарм-ҳаё йўқ санларда! — деб ойиси яна бир парда кўтарилди.

Норбой ота ҳам Авазга «буз бола йигит эдинг, хотиннинг измига тушиб қолибсан», дегандай ачиниб қараб турар эди.

Энди Авазнинг ҳам ғашни келди.

— Қани, ойи, қолганини кейин гапирарсиз, ҳозир чойпой куйинг,— деб Норбой отани чол-кампирлар турадиган ўнгдаги уйга олиб кирди.

Санам хола ҳам уларнинг кетидан кириб, Норбой отага кўрпача тушаб берди. Майда-чуйда гапни суймайдиган Норбой ота она-боланинг орасидаги ғуборни кўтармоқчи бўлди. Яхшилаб фотиҳа қилгач:

— Энди, Санам буви,— деди,— буларнинг замонаси шу экан.

Тикка турган Санам хола:

— Э, гап замонасида эмас! — деди.— Бундан ўша Ортиқ ҳам дуруст. Хотинини «гаҳ» деса қулига кўндиради. Бояқиш хотини...

— Улар билан ҳам мураса қилолмаган эдингиз-ку,— деди Аваз ойисининг сўзини кесиб.

Ортиқ ўтган йили қайнатасининг ҳовлиси ёнига уй қуриб, бу ҳовлидан уришиб чиқиб кетган эди. Аваз Санам холага шуни эслатиб, яна балога қолди:

— Сенларнинг касофатларинг уриб шундай бўлди! Ойимчанг фотиҳани бузиб орага совуклик туширди!

Аваз ойисининг феъли айниб турганда ҳеч қандай мантқни тан олмаслигини билар эди. «Гап қайтариш керак эмас», деб Аваз ўзини босмоқчи бўлар эди-ю, лекин унинг қонида ҳам Санам холанинг «хамиртурушидан» бир оз бор эди. Мана шу уни ҳам бехосдан кўтариб юборди.

Авазнинг бўйин ва чакка томирлари бўртиб чиқди:

— Ё қулоғимни тинч қўйинг, ё биз ҳам шу уйдан кетиб кутулайлик!

Санам хола «кетавер» дейишга ботинолмади. Лекин аввалги шаштидан ҳам қайтгиси келмади:

— «Биз» деб мунча катта гапирма, бола! Ҳали кўрасан! Холбекдай йигитга вафо қилмаган хотинчанг сени ҳам маймун қилиб ўйнатади!

— Э, бунақа бекорчи жанжаллардан кўра маймун бўлиб ўйнаган ҳам яхши!

— Маймун дарахтда юради, унга пул керак эмас! Сенинг отанг ҳали тўйнинг қарзини узгани йўқ. Мен шу исқоти ўрмакка бир кило бўёқ олай десам, пул топилмайди.— Санам хола Норбой отага юзланди:— Чупонлигида балодай ойлик олар эди. Энди бир ойда олиб келган матойи ун беш сўм! Хотинининг пардозига етмайди!

Аваз ойисига ёмон бир гап айтиб қўйишини сезди-ю, эшикка интилди. Айвонга чиқар экан, дунё кўзига қафасдай тор кўринди. Ўзи ҳам ўзига аввалги Аваз бўлиб эмас, боши сувдонга сиғадиган ғариб бир қушча бўлиб туюлди. Ойиси эса ҳозир унинг назарида худди Ортиқ акасига ўхшаб кетди. «Ҳа, она-бола бир-бирига тортган! — дсрди у нафрат билан.— Кетиш керак, бир ёкка кетиш керак!»

Аваз айвоннинг чап томонидаги эшикни очди. Мис обдаста турган даҳлиздан ўтиб, рангдор вассали сертокча уйга кирди.

Келинчаклик буюмлари билан безатилган бу уй ҳозир кимсасиз эди. Деворда Хулкарнинг тўйга тиктирган шоҳи кўйлаги осиглиқ турар, каравот устида оқ билагузук қулча бўлиб ётар ва бунинг ҳаммаси Авазга мунгайиб қараётгандай бўлар эди. «Бу киши ҳали Хулкар билан нима деб уришди экан?» деган ўй Авазнинг юрагига таҳлика солиб ўтди. У яна ташқарига чиқди.

6

Тепада бир парча оқ булут сузиб юрипти. Унинг теграсида осмон бениҳоя тиниқ ва кўк кўринади. Қуёш пасайиб оппоқ чўққилар устига қўна бошлаган, тоғнинг қори кўзни олар даражада ялтирайди.

Кеч кирган сари қишлоқ кўчаларида мактабдан қайтаётган болалар, булоқдан сув олиб келаётган аёллар кўпайиб боради.

Ойқўл қишлоғининг исми жисмига унча монанд эмас. Унда на қўл бор, на каттароқ бир ариқ. Фақат қишлоқнинг ўртасидан бир булоқ чиққан. Бу булоқнинг суви тоғнинг

нариги ёғидаги Ойқулнинг сувига ўхшаш кўм-кўк ва ширин. Ойқулга баланд Сунбул чўққидан одамнинг белидай сув қишин-ёзин тушиб турар экану ҳеч қардан чиқиб кетмас экан. Кексаларнинг айтишича, ўша сув тоғнинг тирқишидан оқиб келиб, мана шу булоқдан чиқармиш. Буни исботлайдиган бир ривоят ҳам бор: эмиш, тоғда кўй боқиб юрган бир чўпоннинг таёғи кўлга тушиб чўқиб кетибди. Таёқнинг ичига олтин яширилган экан. Кейин шу таёқ мана шу булоқдан чиққанмиш...

Шунинг учун булоққа ҳам, қишлоққа ҳам Ойқул номи берилган экан. Булоқ бутун қишлоқни ширин сув билан таъминлайди. Шу атрофда ўсган тераклар, садалар ва мевали дарахтларнинг томирига ҳаёт бағишлайди.

Ойқул учун булоқнинг аҳамияти шунчалик зўр бўлишига қарамай, ҳали ҳеч ким унга дуруст эътибор берган эмас эди. Ҳозир атрофига сув сачраб лой бўлган. Одамлар беҳабар қолганда мол кириб булғаб кетади. Қишда сув тўғиб, четлари сирғанчиқ бўлиб қолади. Қор-ёмғир ёғаятган пайтларда ҳам аёллар ва болалар сувга келишади.

Авазнинг отаси уста Қамбар ўтган йили Тошкентда ишлайдиган катта ўғли билан Кавказга саёҳатга борди. Саёҳатдан қайтгандан кейин булоқнинг шундай бўлиб ётгани кўзига жуда хунук кўринди. У директорга Кавказда кўрганларини айтиб, илтимос қилиб юриб, беш-олти қоп цемент, уч кубометр тахта ундирди. Ўрмон қоровулидан рухсат олиб, тоғдан Аваз билан тўртта яхши арча кесиб келди.

Ҳозир ота қора тўнининг этакларини белбоғига қистириб, пойтеша билан арча йўняпти. Ўзи қорамағиз, бўйи баланд, калтагина соқолига битта-яримта оқ оралаган.

Булоқдан сув олаётган катта-кичик ҳамма унга иззат-икром билан салом берар, «ҳорманг, отахон» деяри эди. Кўпчиликнинг эътибори жуда ёқиб тушганда Қамбар ота:

— Ишқилиб, шу қора кўзлар омон бўлсин-да! — деб кўярди.

У ўзига ёққан ҳамма одамларни, ҳамма ҳалол меҳнат-кашларни — кўзлари кўнғир ёки кўк бўлса ҳам — қора кўзлар деб атади. Ҳамқишлоқлари ҳам унинг бу сўзларини худди шу маънода тушунардилар.

Ёнига чўнтак приёмнигини осган, соч кўйган ва свитер кийган йигит иккита буш челақни бир қўлига олиб, нафис бир ашулани эшитиб келар эди. Қамбар ота унинг саломига алик олди-ю:

— Бери кел-чи, Замонали, ўғлим,— деди.

Замонали Аваз билан бирга ўсган бола эди, яқинда

институтни битириб келган, ҳозир совхоз марказида иқтисодчи бўлиб ишлар эди.

Қамбар ота унинг куйлаб келаётган жажжи приёмнигини чарм ғилофи билан бирга олиб, боладай қизиқиб айлантириб кўрди.

— Ҳукуматга қойилман-да. Шундай нарсаларни ясайдия!

Унингча, бунақа янги нарсаларнинг ҳаммаси завод-фабрикалардан эмас, ҳукуматнинг қўлидан чиқар эди. Замонали кулиб приёмникни қайси завод чиқарганини айтди.

— Ўша завод ҳам ҳукуматники-да,— деди ота.— Қани, қулоғини бура-чи, дуруст ашулага ўхшайди.

Радиода Робертинонинг ашуласи берилмоқда эди. Замонали унинг овозини баландлатар экан:

— Ҳў, мен айтган италиялик камбағалнинг ўғли шу-да,— деди.

— Э, ўша болами? Мен аёл киши дебман...

Робертино «О, куюшим» деган майин, соф бир куйни айтар экан, хаёл Қамбар отани узоқларга олиб кетди. Қора денгиз бўйлари, қорли Эльбурс чўққиси, ажойиб тоғ йўллари, туф деган ғалати бир тошдан бино бўлган арман шахарлари, уни ўша ерларга олиб борган катта ўғли Акмал кўзи олдидан бир-бир ўтар эди.

— Бу дунё кенг дунёку-я! — деб кўйди ота.— Дунё кўрганга етмас экан-да, Замонали, ўғлим.

— Кавказдан гапиринг, ота,— деди Замонали уста Қамбарнинг суйган мавзуини эсига солиб.

— Бизнинг тоғлар ҳам Кавказдан қолишмайди-ю, лекин уларнинг бир хил ишлари аломат экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, жуволдиздай сув чиқиб турган булоқ бўлса ҳам, атрофини цементлаб, устига шийпон қуриб кўйишаркан-да. Шуни кўрдиму ўзимдан уялиб кетдим. Ўттиз йилдан бери шу қишлоқда уй қурибман, молхона қурибману шу булоқ... Ойкўлни Ойкўл қилиб турган шу сув олдимиздан оққани учун кадрсиз бўлиб ётганини сезмабман.

Булоқнинг бир четига тош бостирилиб, ёғоч новача ўрнатилган, ундан шилдираб сув тушиб турар эди. Замонали қўлидаги челақлардан бирини шу новачанинг тагига кўйди.

Орқадан мотоцикл товушини эшитиб, Қамбар ота ўгирилиб қаради. Рудда ўтирган Ортиқнинг клеёнка плаши кечки офтобда ялт-юлт қилиб жилоланди.

— Ортиқ! Ҳў, Ортиқ! — деб Қамбар ота ўғлига қўл силкиди.

Мотоцикл бу ёққа қараб бурилди.

Унинг коляскасида юмалоқ кўзойнак таққан, ўсиқ мўйлови

оппоқ оқарган, уч ой аввал қўйган соқоли ҳали унча узаймаган Исмат бобо ўғирибди. Ортиқнинг қайнатаси. Бу одам кейинги вақтда кўзи ожизланиб, ҳассасиз юролмайдиган бўлиб қолган. Ҳозир у қизил ирғай ҳассасиши қўлтигига қисиб келар эди.

Қамбар ота кудаси билан истар-истамас сўрашди-да, Ортиққа қараб:

— Ўғлим, бу тахтадан молга охур ҳам қилиб бўлмайти-ку,— деди.— Мен шийпон қураман деган эдим, директорингнинг ваъдаси бошқа эди. Фаер қани? Тулука қани?

Ортиқ мотоциклдан тушмай, оёғини ерга тираб турар, таъби жуда тирриқ қуринар эди.

— Дада, энди шу ишларни қўя турунг.

— Ҳа, яна нима бўлди?

Ортиқ Замоналининг олдида гапиргиси келмай, мотоцикл рулига қараб тараддулди.

— Директор ўзғарибди, уста,— деди Исмат бобо.— Эскиси дуруст эди. Буниси Ортиқнинг жоини олаётган эмиш.

— Нимага?

— «Бригаданг қолоқ, қишлоғинг даромад бермайди», деяётганмиш-да.

Ортиқ новадан сув олаётган Замоналининг елкасига сергакланиб кўз ташлади. Замоналининг приёмниги ҳали ҳам оҳиста куйлаб турар эди.

Муюлишдан ёлдор қора от йўрғалаб чиқиб келди. Давлатбеков янги директорни қўшни бўлимга кузатиб қўйиб, энди қайтиб келмоқда эди. У Ортиқни кўриб, отини булоқ бўйига қараб ҳайдади. Қамбар ота ўғлидан сескин сўради.

— Бу одам ўрнидами?

— Ҳа,— деб Ортиқ мотоциклдан тушди.

Салом-аликдан кейин Қамбар ота Давлатбековга арз қилди:

— Мулла Усмои, сиз ҳаммасидан хабардорсиз. Шу шийпон битмай қолиб кетса, эл олдида яхши бўлмайди.

Давлатбековнинг кўнгли ғаш эди. Бундан бир ой олдин бошқарма бошлиғи уни совхоз директорлигига тавсия қилганини ишончли бир одамдан эшитиб, қувониб юрганда, Тошкент унинг номзодини тасдиқламапти... Ўтган ҳафта Мансуров директор бўлиб келди. Давлатбеков шундан бери ўзини камситилгандай сезади, Мансуров унинг кўзига снгиб чиққан рақибдай кўриниб, ғашини келтиради. Бунинг устига бугун уста Қамбарнинг кичик ўғли Аваз симёғочларнинг сирини очиб, Мансуровнинг олдида Давлатбековнинг мавқеини яна бир поғона пасайтиргандай бўлди. Давлатбеков шунинг учун Қамбар отага ҳам қовоғини солиб:

— Мен сизга ёрдам берган эдим,— деди.— Лекин янги директор ҳар бир тийинга тузоқ қўйиб юрипти. Совхоз даромад бериши керак. Шийпон нима даромад беради? — Давлатбеков ичида Мансуровга киноя қилиб ва ўзини ундан баланд олиб деди:— Бизга энди даромад берадиган нарсалардан гапиринглар.

Давлатбеков бу кинояни Мансуровнинг идорасида ишлайдиган Замоналига атайин эшиттириб айтди.

Замонали сувга тўлган челақни нованинг тагидан олди ва Давлатбековга томон ўгирилди. Паст товуш билан куйлаб турган приёмнигини «чиқ» этказиб ўчирди-да:

— Энди, Усмон ака,— деди,— даромад тўғрисида гапиримиз десак, гап кўп.

Кўзи ожиз Исмат бобо булоқдан сув олаётган киши Замонали эканини энди унинг овозидан таниди ва бир нарсадан кўркқандай ранги оқариб кетди.

Давлатбеков билан Ортиқ ҳам Замоналига сергакланиб кўз ташлашарди. Ёш бўлса ҳам кўп нарсани бошдан кечирган, Ойкўлнинг ҳамма воқеаларидан хабардор бўлган бу мутахассис йигитнинг кимга ён босишини билиш керак эди. Давлатбеков эгарга қулайроқ ўрнашиб:

— Қани, ўртоқ Сайфидинов, гапингиз бўлса эшитайлик,— деди.

Замонали кўнглига тугиб юрган гапларини каттароқ йиғинда айтмоқчи эди. Аммо ҳозир Давлатбеков унинг фикрини билишга чиндан қизиқаётганини сизди. Бошқалар ҳам жавоб кутиб жим турибди. Давлатбеков ўгли тенги йигитга «Ўртоқ палончиев» деб мурожаат қилгани алоҳида бир эътиборни билдирар эди. «Йиллар ўтиб, бу одам ҳам балки ўзгариб қолгандир?»— деди Замонали ичида. «Эҳтимол, ўз хатоларини тузатмоқчи бўлиб юргандир?»

— Ўзингиз биласиз, Усмон ака,— деди Замонали,— биз иқтисодчимиз, даромадни кўп ўйлаймиз.

— Албатта-да, энди, даромад сизнинг касбингиз-ку! — деди Давлатбеков.

— Ҳа, мана шу Ойкўл... илгари бир колхоз эди. Жуда сердаромад хўжалиги бор эди. Ғалланинг ўзи ҳар йили мишминглаб даромад берар эди. Нега ўша лалмикорликлар ҳозир кўриқ бўлиб ётибди?

Замонали Давлатбековга қаттиқ тегмасин деб, бу гапни Ортиққа қараб айтди. Ортиққа бу савол оғир бир дашномдай туюлди. Унинг энсаси қотиб, Замоналига пичинг қилди:

— Сен ўқишда юриб баъзи нарсалардан беҳабар қолибсан, ука: мен хабардор қилиб қўяй: биз — чорвадор совхозмиз. Сен айтган лалмикорликлар ҳозир яйлов!

Замонали Давлатбековга каради, Ортиқнинг пичинги унга ёққанини мўйловининг мамнун қимирлаб қўйганидан сезди.

— Қизиқ,— деб Замонали мийигида кулди.— Чорва учун тоғдаги яйловлар ҳам етиб ортади-ку.

— Сиз буни биздан яхшироқ билармикинсиз? — деди Давлатбеков от устидан Замоналига қисқа бир назар ташлаб.

Унинг тагидаги от эгаси одамлар билан гаплашганда сабр қилиб туришга ўрганган эди. Човига ўтирган пашшани қувиб, орқа оёғини ерга бир уриб депсинди-да, яна сукутга кетди.

— Сизлардан яхшироқ билмасам ҳам,— деди Замонали,— бир нарса менинг эсимда турибди: Ойкўл ғаллани кўп олган йиллари чорваси ҳам ҳозиргидан беш баробар кўп эди. Қамбар ота, сиз айтинг, ўша йиллари тоғда колхознинг олти минг кўйи бормиди? Қани ҳозир уша сурувлар?

Қамбар ота Замоналининг гапига қўшилса, ўглига қарши гапиргандай бўларди. Шунинг учун жавоб бермай ерга қаради.

— Чорва билан ғалладан келган даромадга колхоз қанча янги уй қурган эди, Қамбар ота? Бир эсланг, ўша уйларни сиз ҳам қурган эдингиз.

— Ҳа, Замонали, ўғлим, ушанда сенинг раҳматли отанг раис эди. Уч йилда иккам олтмишта уй қурган эдик.

— Шунча хўжалик янги уйларга кўчиб кириб, Ойкўл бутунлай ўзгариб кетган эди-ку. Мана, ўша уйлар ҳали ҳам турибди. Лекин ушандаги даромадлар қани?

Қамбар ота Давлатбеков билан Ортиққа тил теккизмасликка тиришиб:

— Ҳа, энди,— деди,— Ойкўлни Каттаевлар чўктириб кетди-да.

Бу гапдан Исмат бобо бир чўчиб тушди: у Каттаевнинг энг яқин кишиларидан эди.

Давлатбеков бу тўғрида гап очган кишини ёмон кўрар эди. Ортиқ шуни билгани учун Замоналига ўқрайиб:

— Биз сендан янги бир фикр эшитмоқчи эдик,— деди.— Сен унутилиб кетган эски гапларни кўтариб юрибсан-ку!

У Замоналидан ҳафсаласи пир бўлганини билдириш учун жавоб кутмай мотоциклга минди.

Бироқ от устида хомуш ўтирган Давлатбеков Замоналининг ниятини аниқроқ билмоқчи эди. Унинг кўзлари нохуш йилтиллар, лаби лабига ботиб, мўйлови пастга осилиброқ турар, аммо қоматини аввалгидай тик тутиб гапнинг давомини кутар эди. Замонали ҳали ҳам бўлса унинг олдида ўз фикрини ўтказишга умид қилиб:

— Усмон ака,— деди,— ёшликда сиз менинг отам билан комсомолга бирга кирган экансиз. Бирга колхоз тузган экансизлар. Шундай бир одам жонини фидо қилган ишларни наҳотки унутиш мумкин бўлса?!

Давлатбеков гап айланиб нимага келаётганини энди сизди. Замонали ҳам, отаси Сайфиддин акага ўхшаб, Ойкўлдаги колхознинг Бодомзор қишлоғига мажбуран кўшилганидан норози эди.

Давлатбековнинг туғилган қишлоғи Бодомзор бу ердан ун бир чақирим пастда. Азалдан унинг ери оз, суви кўп, одамлари боғдорчилик қилиб ўрганган. Уруш даврида ва ундан кейинги йилларда боғларга дуруст қаралмай, даромад пасайиб кетган, Бодомзордаги колхоз жуда заифлашиб қолган эди.

Бироқ бу колхознинг раиси ўша пайтдаги райком секретари Каттаев билан курортларга бирга бориб, улфат бўлиб юрар эди. Эллик биринчи йилда колхозлар йириклаштирилаётган пайтда Каттаев районнинг энг бақувват хўжаликларидан бўлган Ойкўлни ва унинг атрофидаги бир-иккита чорвадор, ғаллакор қишлоқларни Бодомзордаги колхозга қўшмоқчи, ҳаммасига ўша улфатини раис қилмоқчи бўлди. Кўп жойларда тўғри амалга оширилган йириклаштириш бу ерда нотўғри ўтказилаётганини оёқулликлар пайқаб қолишди. Чунки олти минг кўйи бор Ойкўл шу бирлаштирилаётган колхозларнинг энг бақуввати эди. Райондан узоқроқда бўлса ҳам, ўзига ўхшаш чорвадор, ғаллакор колхозларнинг марказида турар эди. Бодомзор эса ўз ёнидаги боғдор, сабзавоткор колхозга қўшилиши керак эди. Йириклаштириш ихтиёрий бўлгани учун Сайфиддин ака кўпчиликнинг шу фикрини Каттаевга айтиб, у билан тортиша бошлади.

Ўшанда Исмат бобо колхознинг ҳосилоти эди, атрофида уч-тўрт кишини йиғиб, Сайфиддин акани раисликдан туширишга зимдан ҳаракат қилиб юрар эди. Каттаев сизини ерда қолдирган одамни аямаслигини, Сайфиддин ака унинг тишига тегиб юрганини ҳамма билар эди.

Исмат бобо шериклари билан Каттаевнинг олдига бориб: «Биз партиянинг солдатларимиз,— деди,— райком бизга нимани тавсия қилса, шунга розимиз. Сайфиддин раисликдан тушишни истамай сизга қарши чиқяпти, кўпчиликни чалгитяпти».

Каттаев махсус бюро чақирди, Сайфиддин акани «партиянинг колхозларни йириклаштириш сиёсатига қарши»,— деб айблади ва раисликдан олиб ташлашни таклиф қилди.

Кўпчилик оёқулликлар: «Бизга бошқа раис керак эмас»,—

деб бунга ҳам қарши чиқишди. Йигирма-ўттиз киши тўпланиб, область марказига арзга жўнади. Сайфиддин ака тоққа чорва иши билан чиқиб кетган, одамларнинг бу ишидан бехабар эди. Исмат бобо киши билмас отланиб, районга қараб чопди. Каттаевга: «Сайфиддиннинг одамлари райкомнинг устидан областга арз қилгани кетяпти»,— деб хабар берди.

Каттаев: «Сайфиддин халқни райкомга қарши отлантирипти, чора кўриш керак!»— деб, тегишли идорага топшириқ берди. Ойкўлликларни яхши гаплар билан йўлдан қайтаришди.

Эртаси куни Сайфиддин ака районга чақирилди-ю, шу кетганича қайтиб келмади. «Гуноҳи зўр экан, қамалибди», деган гап тарқалди. Ойкўл ноилож Бодомзорга кўшилди. Исмат бобо йириклашган қолхознинг раисига муовин бўлиб олди. Сайфиддин аканинг энг яқин дўстлари у билан ишлаб кетолмади. Йигирма бир хўжалик бир бригада бўлиб, Мирзачўлнинг янги ерларига кўчиб кетди. Қишлоқ анча бўшаб қолди.

Эллик бешинчи йилда Каттаев порахўрлик қилиб қўлга тушди ва қамалиб кетди. Эллик олтинчи йилда Сайфиддин аканинг беғуноҳлиги тўғрисида қоғоз келди — бу орада унинг ўзи вафот этган экан...

Шундан кейин ойкўлликлардан уч-тўрт киши ўз қишлоқларининг Бодомзор билан қўшилгани нотўғри бўлганини айтиб райкомга чиқди. Масала қайта кўрилади, деб турганларида бу район қўшни район билан бирлашиб, марказ бошқа жойга кўчди. Райком секретари ҳам ўзгариб, Ғиёсиддинов деган янги одам бўлди.

Бу орада Давлатбеков Бодомзордаги қолхозга раис бўлган эди. Баъзи ойкўлликлар яна қўшилиш, айрилиш тўғрисида гап кўзгаганда, Давлатбеков уларни: «Ишёқ-маслар, идорама-идора юриб арз қилишдан бошқа ишларинг йўқ!»— деб қаттиқ уришди. Унинг Ғиёсиддиновга яқинлигини кўп одам билар эди, гапига қарши чиқишга ҳеч кимнинг юраги бетламади.

Давлатбеков бу гапларнинг қавланишини шунинг учун истамайдики, Ойкўлнинг миңглаб қўйлари Бодомзорда йўқ бўлиб кетишига унинг ўзи ҳам сабабчи бўлган. Тўғри, чорванинг баракасини ундан олдинги раис билан Каттаев учириб кетган эди. Лекин ҳали қолгани ҳам анча бор эди. Давлатбеков шу қолган чорва билан донг чиқарди.

Унинг «чорвадорликда Американи қувиб етиб, ўтиб кетамиз! Рязанликлар ташаббусига қизгин қўшиламыз» деб, радиоларда гапирганини, газеталарда ёзганини кўпчи-

лик ҳали ҳам эслаб юради. Давлатбеков рязанликлардан ҳам ошиб кетишга интилиб, эллик тўққизинчи йилда гушт топшириш планини икки юз эллик фоиз бажарди ва орден олди. Ўша йили Ойкўлнинг чорваси аввалгидан беш барабар камайиб кетди.

Бора-бора ордендор раиснинг чорваси бутунлай ўтириб қолди. Қўшни колхозларнинг аҳволи ҳам унча яхши эмас эди, уч-тўрттасини давлат уз қарамоғига олиб, совхозга айлантирди. Давлатбеков раис бўлган колхоз шу совхозга бир бўлим бўлиб кирди. Гиёсиддиновнинг ёрдами билан Давлатбеков бу бўлимга бошлиқ бўлиб қолди.

Ҳозир ҳам у Гиёсиддиновнинг кумагига ишонгани учун Мансуровни унча писанд қилмайди. Бироқ мана бу Замонали кўзгаётган гаплар яна купчиликнинг оғзига тушса-ю, янги директор унга ён босса, аҳвол мураккаблашиши мумкин.

Шунинг учун Давлатбеков Замоналига мумкин қадар ётиги билан гапирди:

— Биламан, отангиз жуда ғайратли одам эди, Ойкўлда кўп яхши ишлар қилган эди... Лекин анча қизиққон одам эди-да, раҳматлик. Нозик бир пайтда ўша Каттасв билан олишиб, бир чеккаси ўзи ҳам ўзига жабр қилди. Сиз менга бир оз... отангизнинг йигитлик пайтини эслатайсиз. Лекин энди сиз олий маълумотли одамсиз, мумкин қадар вазмин бўлишингиз керак. Эски гапларни қўйинг. Нима бўлган бўлса бўлди, ўтди-кетди...

«Тушунарли! — деб ичида ғижиниб қўйди Замонали.— Отам ўзига-ўзи қилганмиш... Бу одам кўнглимдагини билиб олиб, мени ўз йўлига юргизмоқчи-ку. Хўп, ниятимни билмоқчи бўлса била қолсин!»

— Ўртоқ Давлатбеков, сиз «ўтди-кетди» деган хатоларнинг ёмон оқибати ҳали ҳам бор. Ойкўл яна қаддини тиклаши учун шуни таг-томири билан йўқ қилиш керак.

— Яъни, нимани? — ўсмоқчилаб сўради Давлатбеков. Замонали унинг кўкрагига, кителининг орден тақиладиган жойига атайин бир кўз ташлаб олди-да:

— Орденлар қишлоқларни кўтарганларга ярашади,— деди.— Қамбар ота, бу қишлоқни каттаевлар чўқтирган бўлса, уни яна кўтарган мард қани?

Давлатбеков ўзига қаратилган истехзони тушуниб, ранги оқариб кетди. Ортиқ Замоналига ўшқирди:

— Сен отангнинг қасдини оламан деб, ҳаммага тил теккизаверма, лекин!..

Замоналининг отаси туғрисида ҳар гап очилганда бир безовта бўлаётган Исмат бобо:

— Ортиқжон,— деди.— Ҳайда машинангни! Бу кўчада гапиришадиган гап эмас. Ўртоқ Давлатбеков, сиз ҳам булар билан тенг бўлманг!

— Майли, қочинг,— деди Замонали Исмат бобога нафрат билан кўз ташлаб.— Сиз чаёндай чақиб қочишнинг машқини олгансиз.

— Ўзингиз чаёндан ҳам заҳарлироқ кўринасиз-ку, мулла йигит! — деди Давлатбеков.— Кўзи ожиз мўйсафидга шундай дейишга қандай юзингиз чидайди?

— Бу «мўйсафид» менинг отамни чақиб қаматишга қандай юзи чидаганикин?!

— Бекор гап, отангни Каттаев қаматган!

— 'Хуп, бу-ку отангизнинг алами экан,— деди Давлатбеков Замоналига.— Менинг орденимга нега осиласиз?

— Орденингиз ўзингизга буюрсин, ўртоқ Давлатбеков. Мен қишлоғимизнинг орқага кетиб қолганидан куйяпман.

— «Қишлоғимиз» деб, Ойкулни нукул айириб гапирасиз. Нима, уни бошқа қишлоқлардан ажратиб олмоқчимисиз?

— Гап бошқа қишлоқларда эмас, Ойкулнинг Бодомзорга зўрлик билан қўшилганида. Каттаевларнинг бу хатоси ҳар икки қишлоқнинг ҳам иктисодига зарар келтиргани аниқ. Бу хатони биз тузатмасак, ким тузатади?

Демак, Ойкул Бодомзордан ажралиши керак. Унда бутун «сир» очилади-ю, Давлатбековнинг ишдан олиниши ҳам осонлашади. Давлатбеков шуни уйлаганда кўзлари ғазаб билан чақнаб кетди:

— «Иқтисод» деган гап билан чирик маҳаллийчиликни хаспўшлаёлмайсиз! Хўжаликларни йириклаштиришга қарши қаратилган даҳанапарастлик бу!

Замонали унинг ғазабига мос бўлмаган осойишта товуш билан:

— Бу янги гап эмас,— деди.— Каттаев ҳам шундай деб дўқ килар эди.

Давлатбеков Замоналининг бунчалик ўзини тутиб гап қайтаришини кутмаган эди. Бу билан курашиш қийин бўлишини уйлади. Юқорида турган Мансуровни кўз олдига келтирди. Мансуровга қарши қаратилган бояги рақиблик туйғуси энди Давлатбековнинг ўзига ортиқча туюлди. «Мансуровнинг кўнглини олишим керак! — деди у ичида.— Бошқармада Ғиёсиддинов бор, шу иккови қўйиб берса, буни пачақлаб ташлашим ҳеч гап эмас». «Одамларни сафарбар қилиш ўрнига, эски гапларни кавлаштириб, ҳаммани ишдан совутяпти» деб ишонтирсам бас!

Давлатбеков яна аввалгидай босиқ бўлишга тиришиб:

— Майли,— деди.— Ёзиб беринг шу гапларингизнинг ҳаммасини. Бошқармада кўрамыз.

— Мен сиз билан Ортик аканинг олдидан бир ўтиб кўйдим. Энди бошқармага ёзаманми, мажлисда чиқиб гапирманми, буёғини ўзимга кўйиб берасиз. Мен ҳам партия аъзосиман.

— Жуда соз! — деб Давлатбеков отининг юганини жаҳл билан силтаб тортди.

Қичиган тумшугини тиззасига ишқаётган қора йўрға чўчиб жойидан кўзғалди.

Ортиқ Давлатбековни шу аҳволда жўнатгиси келмас эди. Мотоцикли отнинг ёнидан юргизиб кетди. Нарироқ борганда мотоцикл коляскасидаги Исмат бобо ялинган товшу билан:

— Уртоқ Давлатбеков, илоҳим барака топинг. Ортиқдан ёрдамингизни аяманг,— деди.

— Ёрдамга арзирмикин бу одам? — деди Давлатбеков Ортиққа қаҳр билан кўз ташлаб.— Ақалли укасини эплаб юролмайди-ю?

— Авазми? Э, у билан Замонали иккови бир!

— Ҳамма бузуқилар шу қишлоқдан чиқади,— деди Давлатбеков ва унинг хаёлига бошқа бир фикр келди:— Билиб кўйинглар, ҳозир бошқармага кўчириш бўлимидан одам келган. Агар бузуқиларинг гап кавлайверса, Гиёсидиновга айтаман, Ойқўл даромад бермай ҳамманинг жонига тегиб юрибди, ёппасига чўлга кўчасанлар!

7

Қишлоқдан бир қир нарида — беҳисоб қизғалдоқлар далани қизартириб, хиёл чайқалиб турган жойда Хулкар ут урарди.

Авазнинг ҳаётидаги шунча ўзгаришларга сабаб бўлган бу келинчақ бир қарашда айтарли гўзал ҳам эмас. Бўйи ўртадан тикроқ. Сарик кўйлак устидан кийган қора нимчаси қоматини хипча кўрсатади. Юзи уйчан ва маъюс. Унинг ёноқларидаги оқ-қизғиш тиниқлик, ингичка қошларидаги қоралик бошқа тоғ қизларида ҳам қўп учрайди. Баъзиларга унинг лаблари хушбичим кўринса, баъзилари «бурни билан оғзи меъёридан каттароқ» дейди.

Бироқ унинг кўз қарашида, қадди-қоматида, ҳар бир ҳаракатида соғломликдан, етилганликдан, ёш жувонларга хос нафосатдан дарак берувчи сирли бир жозиба бор эдики, одамни беихтиёр ўзига қаратар эди.

Қадди-қомати нозик кўринса ҳам, ўзи йигитлардай запт билан ут урар, ҳар ўроқ солганда, очилган қизғалдоқларнинг аллақанчаси қўлига бош эгиб тушар эди.

Хулкар ўрган ўтини бир боғ қилиб боғлади-ю, ўроқчасини боғнинг устига санчиб қўйди. Сўнг марзада очилган нафармон тусли эрбўта гулларида териб, чамбар ясай бошлади. Бу ишлар давомида у ҳам Авазни қийнаб юрган нарсалар тўғрисида ўйланар эди.

«Хоҳлаганингга тегсанг айб қилмайдиган жойлар озми? Нега биз ўша ёқларда туғилмаган экамиз? Ҳа, ҳўп, қайнамам ўз вақтида муҳаббатни уят деб ўрганган, келинчаклигида ёруғ кун кўрмаган. Лекин нега бунинг аламини биздан олади? Келини ўғлини яхши кўрса фахр қиладиган қайнапалар ҳам бор-ку!»

Бугун Хулкар Санам холага:

«— Ойижон, яхши кўрсам, сизнинг ўғлингизни яхши кўрибман-ку, нега ҳеч кўз очирмайсиз?»— деди. Кейин биттани у айтди, биттани бу. Охирида Санам хола:

«— Сен ўғлимнинг хотинига ўхшамайсан, ўйнашига ўхшайсан!»— деди.

Хулкар ҳовлидан йиғлаб чиқиб кетди-ю, шу далага келди.

У эсини танигандан бери бошидан кечирган энг оғир дамлари ҳозир хаёлида яна такрорланыпти.

Хулкар ўн яшарлигида «фотиҳа» деган нарса унга бир балодай ёпишган эди.

Таомилга биноан у ўзининг бўлажак куёви Холбекдан ҳам, унинг ота-онаси ва ҳатто опасидан ҳам қочиши, тўйгача улар билан кўришмаслиги ва гаплашмаслиги керак эди. Бу одат аввал Хулкарга бир ўйиндай қизиқ туюлди. Хулкар болаларча бир ишқибозлик билан таомилни бажо келтириб юрди. Кейинчалик воқеани дурустроқ фаҳмлаб, Холбекни ва унинг ота-онасини астойдил ёқтирмай қочадиган бўлди.

У Авазни қачон яхши кўриб қолганини аниқ эслай олмайди. Аваз ҳам, Хулкарга ўхшаб, эркин ва мустақил бўлишни яхши кўрар эди. Битта-яримта кўрган кинолари ва ўқиган китобларида эркин, хушу хурсанд яшайдиган одамлар бўлса, икковининг ҳам ҳаваси келар, шу тўғриларда кўп гаплашишар эди.

Аваз мактабда Хулкар туфайли Ортиқ акаси билан уришиб, чўпон бўлиб кетгандан кейин, Хулкар уни кўп ўйлайдиган ва соғинадиган бўлиб қолди.

Оилада ёлғиз фарзанд бўлгани учун онаси ҳам, Норбой тоғаси ҳам, Хулкарни авваллари унча кўп тергашмас эди. У ўн уч-ўн тўрт ёшларида тоғда ўғил болалар билан бирга от чоптириб юрган пайтлари бўлар эди. Баъзан тоғасини йўқлаб, чўпонларнинг қўшига ҳам борар, Авазни ўша ерда кўрар эди.

Чўпонлик айниқса кишда жуда ҳам қийин касб эканини Хулкар энди Аваз орқали билар эди. Ҳаво айланиб қор ёки ёмғир ёғаверса Хулкар қишлоқда Аваз учун изтироб чека бошлар эди. Норбой ота кўпинча Авазни мақтаб келар эди: «Бу боланинг зуваласи ўзи чўпон. Мен, умрим бино бўлиб, бунақа мол танийдиган одамни кам кўрганман. Тўрт юз-беш юз қўйнинг ҳар бирини овозидан танийди-я! Сурувга бегона қўй оралаб қолса, бериги ёнидан туриб, «ана» деб кўрсатади. «Шунча қўйнинг орасидан қандай танийди-я!» деб одамлар ёқасини ушлайди. Мен Авазни кўзикмасин», деб кўрқаман.

...Хулкар «Холбекка тегмайман» деган фикрга келганда ун олти ёшда эди. Аммо буни Аваздан бошқа ҳеч кимга айта олмас эди. Чунки уларнинг қишлоқларида ахлоқ, орият бобида жуда қаттиқ тушунчалар бор. Бу ерда «бешиккертини» бузиб, ёки эридан чиқиб, хоҳлаганига тегиш дунёдаги энг даҳшатли номус ҳисобланади. Уруш йилларида жуда кўп эрлар қишлоқдан йироққа кетган, баъзиларидан ойлаб-йиллаб хат келмаган пайтларда ҳам бу қишлоқнинг бирорта аёли қўйди-чиқди бўлган эмас. «Ойкулда палончининг қаллиги ёки хотини палончи билан палондай бўлипти» деган гапни урушдан кейин ҳам ҳеч ким эшитгани йўқ. Бу ҳаммаси кўпроқ аёлларнинг инсофи ва интизоми туфайли эди. Эркаклар шаҳарга тушганда ёки армияга борганда қилган «шўхликларини» бир-бирларига айтиб мақтанишар эди-ю, аёллар ҳатто ўз эрлари билан гоҳида жуи ҳазиллашиб уйнаганларини ҳам бир-бирларидан уялиб яширишарди.

Хулкарнинг онаси қизини «эсон-омон эгасига топшириш» учун, уни бўй етган сайин қаттиқ тергар эди. У ўзи заиф, касалманд аёл эди. «Хулкаржон, отанг йўғида ҳам ота, ҳам она бўлиб ўстирдим, юзимни шувут қилма, қарғишимга қолма!»— деб ялинар, ҳатто йиғлар эди. Баъзан Хулкар шу мушфик онаси учун ўзини қурбон қилгиси, «майли, сиз учун ўлимга ҳам тайёрман», дегиси келар эди.

Аммо Авазни кўрганда: «Бунинг аҳволи нима бўлади? — деган ўй борлигини зирқиратиб ўгарди:— Мен-чи? Мен хоҳламаган йигитимга қандай... ўпич бераман?»

Бир кун Аваз унга:

«— Ойкулдан кетамиз!»— деб қолди.

«— Қочиб кетамизми? — деди Хулкар кўркиб.— Йўқ, етти пуштимга стадиган иснод бўлади!»

Хулкар «йўқ» деб тўғри қилганини Аваз ҳам кейин билди. Холбеклар «шу бу йил тўй қиламиз» деб юрган йили ёзда Хулкарнинг онаси, касали оғирлашиб, дунёдан ўтди... Тўй кечиктирилди.

Хулкарнинг энди Аваздан яқин одами қолмаган эди.

Аваз «нима қиламиз» деб, Тошкентда ишлайдиган катта акасига маслаҳатга борди. Акаси унга:

«Холбек билан яхшиликча бир гаплашиб кўр,— деди.— Қизни олиб қочиш сенга муносиб иш эмас. Қўрқиб қочгандай бўласан. Ҳозир тошбўрон қиладиган замонлар ўтиб кетган. Сен ўзингнинг ҳақлигингни ўша қишлоқда ҳам исбот қилишинг керак. Ахир, бу бемаъни одатларни қачондир бир вақт ҳамма жойда бирма-бир парчалаб ташлаш керак-ку!.. Агар бирор ишқаллик чиқса, дарров менга хабар бер».

Аваз Тошкентдан қайтиб келаётса, ўт мишган Холбек қишлоқнинг этагида бозорга қўй ҳайдаб кетаётган экан. «Тўйга тайёрланыпти» деган фикрдан Авазнинг юраги «шиғ» этиб кетди. Ҳозироқ гаплашмаса, кейин жуда қийин бўлади...

Аваз Холбекка рўпара бўлди-ю, бор гапни айтиб берди.

— Қишлоқда яхши қизлар кўп, сенинг истаганинг ҳам топилиб қолар,— деди.

Холбек Хулкарни унаштирилгандан бери бирор марта яқиндан кўрмаган, у билан бирор оғиз гаплашмаган бўлса ҳам, орқаворатдан уни кўп уйлар, таърифини кўп эшитар эди. «Шундай қизга уйланаман!» деган ўй кўнглига доим жуда илиқ, жуда ёқимли туюлар эди.

Аваз бир лаҳзада уни мана шу орзудан маҳрум қилди. «Бундан менинг қасрим кам? Нега мени номусга қолдириб бунга тегмоқчи?» деган ўй Холбекнинг вужудини қақшатиб юборди.

Аммо унинг қаршисида турган Аваз табибдан нажот излаб келган бемордай кўзлари жавдираб, ишонч билан қараб турарди. Одамнинг юзи офтобдан иссиқ...

Холбек унга ёмон гапира олмади. Ерга қараб, товуши олиниб:

«Кўрамыз», деди-ю, қўйларини бозорга ҳайдаб кетаверди.

Исмат бобо Хулкар билан Холбекка тўй қиламан деб, овоза қилиб юрган бир пайтда «қиз Авазга кўнгили берган экан» деган гапни эшитиб сочи тикка бўлиб кетди. Унинг баъзи бир яқинлари ҳам бу ҳодисани чидаб бўлмайдиган бир иснод деб билишар эди. Уларга қараб, Холбекнинг авзойи баттар бузилди.

Воқеадан хабардор бўлган ўқитувчилар бир кун Холбекни ўртага олишиб: «Энди сен отанга ўхшама, эскича ориятни қўй,— дейишди.— Қизларнинг хоҳлаганига эрга тегиши кўп жойда аллақачон расм бўлиб кетган. Фақат бизнинг қишлоққа бу расм кечикиб келган. Ўзинг бир ўйлаб кўр: Хулкар тенгли қиз — Терешкова юлдузларга учиб чиққан бир даврда отанг «бешиккерт»нинг даъвосини қилиб юрса, бу қайси дарвозага сиғади?»

Кишлоқ нукул шундай деб ўйлайдиган одамлардангина иборат бўлса эди, Холбек аламини ичига ютиб кетар эди. Аммо оғзига кучи стмаганлар дув-дув гап қилар, Холбек уларнинг олдида номусга қолиб, ерга кириб кетаётгандай бўлар эди. Кучадан ўтиб қолса болалар ҳам унга ачиниб қараётгандай кўринар эди.

Ўша пайтда каникулда юрган Замонали бир куп Холбекни дарвозаларининг олдида учратиб қолди. «Сен «гап-сўз» га эътибор берма, — деб ўқиган китобларидан, кўрган-билганларидан бир талай мисол келтирди:— Ўзинг ҳам биласан, ўткинчи «гап-сўз» этикка ёпишган лойга ўхшайди. Киши эътибор бермай ўтаверса, «лой» ўзидан-ўзи қуриб тушиб кетади. Ахир, ҳамма дуруст одамлар Хулкарни тушуниб турипти-ку. Қизнинг муҳаббатига тан бериш ҳам танти йигитларнинг қўлидан келишини, бу ҳам ор-номусга киришини ҳамма маданий одамлар билади!»

Ўша пайтда ҳосилот бўлиб ишлайдиган Исмат бобо Замоналининг гапларини эшитиб қолиб, уни чаппараста қилиб сўкиб ташлади. Холбекни уйга олиб кириб:

— Аҳмоқсан! — деди.— Булар қаллиғингни тортиб олиб, Авазнинг қўйнига солмоқчи-ю, сен ёлгон «агитацияга» лаққа тушяпсан!

Рихси хола ўғлининг аҳволига ачиниб:

— Нима қилсин ахир, дадаси, тақдири қўшилмаган бўлса иложи қанча! — дерди.

Холбек кимнинг гапига қулоқ солишини билмай гангиб, кўчага чиқишга ҳам юраги бетламай қолди. Унинг уйда бўшашиб ўтирганини кўриб, Исмат бобо яна сўкиб кетди:

— Зардаси йўқ, орияти йўқ, лапашан! Булар бизни оёқости қилиб тепяпти, орқаси билан қуляпти-ю, сен уйда бақрайиб ўтирибсан! Э, ўл бу кунингдан!

Холбек сапчиб ўрнидан турди. Кўнглининг тубида зимдан тупланаётган алам бирдан хуруж қилиб, вужудини титратиб юборди. «Дунёда ё булар юради, ё мен!» деган ўй энди биринчи марта унинг хаёлига келди.

Шу куни Холбек томга пичан олгани чиқиб, кучадан ўтаётган Хулкарни кўриб қолди. У мис кўзани ёнбошига қўйиб, булоқдан сув олиб келаётган эди. Қаршисидан Аваз чиқди. Иккови юзма-юз туриб, сирли бир тусда гаплашиб қолишди.

Холбек буни кўриб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетди. У ҳовлига сакраб тушди-ю, уйдан ов милтигини ўқлаб чиқди...

Кечки пайт эди. Ўқ овозига одам тупланганда мис кўза қорни пачоқланиб тупроққа ағанаб ётар, ундан тў-

килган сув ерни қорайтириб кўллаб турар эди. Авазнинг ўнг қўли шилқиллаб осилиб қолган. Енгининг ичидан сирқиб чиққан қон панжаларининг орасидан оқиб ерга томяпти. Хулкар йиғлаб уни суяб турибди.

Ортиқ билан Замонали Холбекнинг қўлидан милтигини тортиб олган, ўзини судраб олиб кетишга уринишарди. Холбек силтаниб ва Авазга қараб хириллаб:

— Қолганига қарздорман! — деярди. — Иккалангни қўш-мозор қиламан!

— Жим бўл-е, аблах! — деб Ортиқ уни итариб юборди. Холбек деворга бориб урилди. Бирдан акалик меҳри уйғонган Ортиқ Холбекни яна бир-икки тепди.

Авазни уйга олиб кириб кетишди.

Хулкар не аҳволда уйларига қайтар экан, йўлда учраган баъзи кампирлар:

— Ҳамма бало мана шу мегажипдан чиқди! — дейишарди.

Авазнинг яраси унча хавфли эмас эди. Уйга олиб кириб дору дармон қилишди.

Воқсадан кечроқ хабар топган Исмаат бобо «Замонали милицияга хабар бергани кетибди» деган овозани эшитиб, юраги така-пука бўлиб кетди. Қудаси уста Қамбарнинг олдига чопиб борди. Ортиқ ҳам шу ерда эди. Учовлашиб Авазнинг олдига киришди.

— Айтиб қўйма, қарғага отган экан, менга тегиб кетди дегин, — деб Аваздан илтимос қилишди. Аввал Холбекни, кейин «касофат қизни» сўкишди.

Яраси оғриб, иситмалай бошлаган Аваз:

— Агар шу қизга яна тил теккизсаларинг, — деди, — ота-бола икковингни қаматаману Хулкарни олиб, кишлоқдан чиқиб кетаман!

— Авазжон! — деб ялинди Исмаат бобо. — Биз шу қиздан кечдик! Майли, ўтган ишга саловат! Энди оғзингдан чиқарма...

Агар Аваз Хулкарни ўйламаганда, Холбекни ҳам, отасини ҳам аямаган булар эди. Чунки Холбекни отаси тезлагани унга маълум эди. Холбек эса милтиқни Хулкарга тўғрилаб отган, Аваз Хулкарни елкаси билан уриб четлатишга аранг улгурган, шундан кейин ўқ унинг биллагидан юқорисига тегиб, гўштини оралаб ўтган эди. «Агар Хулкарга бир нарса бўлганда кўрар эди!» — деди Аваз ичида. У Хулкарнинг судларда гувоҳ бўлиб юришини истамасди.

Аваз билан Хулкар даъвогар бўлмагандан кейин иш судга тушмади. Гап-сўз қилиб юрганлар ҳам «танглик қилишипти» дейишди. Авазларнинг қулоғи шундан кейин сал тинчиди. Аммо районнинг катталари воқеанинг бир четини эшитиб, Исмаат бобони ҳосилотликдан, Холбекни

бош чўпонликдан бўшатишди. Шунинг ўзи ҳам улар учун катта жазо бўлди.

Аваз кўп ўтмай тузалиб кетди. Тошкентдан катта акаси келиб унинг тўйини бошқарди. «Маданий яшанглар» деб пўлат каравот, диван, батареяли приёмник, китоб кўядиган этажерка совға қилди.

Исмат боболар илгари Хулкарга берган «тўққиз»ларини қайтиб олишди-да, бошқа жойдан келин қилишиб, Авазларга қасдма-қасд тўй ўтказишди. Хулкарларнинг тўйига бормаган одамлар уларнинг тўйига боришди.

Ортиқ катта акасидан ийманиб икки томонга баробар бўлишга тиришиб кўрди.

Аммо унинг хотини Суюма Хулкарни кўрарга кўзи йўқ эди. «Укамни номусга қолдириб, отамни ишдан туширган бу юзсиз билан бир ҳовлида турмайман!»— деявсрди. Ортиқнинг ўзи ҳам: «Укам менга ёмонлик қилганда, қайнатам яхшилик қилган»,— дер эди.

Охири улар рўзгор ажратиб чиқиб кетишди.

Санам хола Хулкарни мана шу сабабларга кўра суймас, бошқа майда-чуйдалар шунинг устига кўшилар эди...

* * *

Хулкар ҳали ҳам марзада туриб, эрбўта гулларини соч каби ўриб, чамбар ясар эди-ю, «энди охири нима бўлади?» деб ўйланар эди. Кўзига ҳеч бир нажот кўринмас, фақат Авазни ўйлаганда, ҳозир бориб у билан қандай кўришишини тасаввур қилганда, кўнгли бир оз ёришар эди.

Хулкар гулчамбарни битириб бошига кийди. Кейин боғ қилиб қўйган ўтини чамбар устидан бошига кўндирди ва марза бўйлаб юриб кетди.

Унинг бошидаги боғда ҳали сўлимаган лолақизғалдоқлар ҳар қадамда мулойим силкиниб кўяди.

Оч яшил арпа майсалари орасида ҳам қийғос очилган лолақизғалдоқлар қизариб кўринади.

Хулкар тоғли аёлларга хос бир одат билан бошидаги ўтни ушламай бўйнида тутиб боради. Бояги чамбар безак эмас — юкни қўл билан тутмай боришга хизмат қилади.

8

Хулкар марзадан бориб, ёлғизоёқ йўлга чиққанда орқадан от дупури эшитилди.

Чавқар от минган, белига пичоқ, чақмоқ ва яна алла-

канақа чўпонлик анжомларини осган йигит Хулқарга ортдан тикилиб қаради.

Хулқарнинг узун сочига тақилган кумуш сочпопук сариқ кўйлагининг этакларига урилиб майин жиринглар эди. Унинг хипча гавдасини йигит ортдан танигандай бўлди.

Хулқар отга йўл бермоқчи бўлиб четга чиқди. Йигит эса отини унга яқинлаштирди. Чавандозча чаққон бир ҳаракат билан қизнинг бошидаги ўтти олди-ю, отининг ёли устига кўйиб ўнгарди.

Хулқар «ялт» этиб йигитга қаради. Унинг ўнг кўзи билан кулоғи орасидаги тангадай қора холига кўзи тушиб, сесканиб кетди.

Холбек! Хулқарга шунча йил қаллиқ бўлиб юрган, охирида Авазни ярадор қилиб тинчиган Холбек... Хулқар тўққиз йилдан бери унинг юзини энди биринчи марта шундай яқин жойдан кўрмоқда. Бу юзда ҳозир маъносини тушуниш кийин бўлган бир жилмайиш бор. Эҳтимол у Хулқарни кўрқитиб юборганидан мамнун бўлиб кулимсираётгандир?

— Нега ундай қиласиз? — деди Хулқар норози бўлиб.

Холбек нега шундай қилганини ўзи ҳам аниқ билмайди. Ҳар ҳолда, кўнглида ғазаб ёки интиқом туйғуси йўқ.

— Нима қилибман? — деди дуриллаган йўғон товуш билан.

— Беринг бу ёққа! Йўлингиздан қолманг...

— Шошаётганим йўқ, — деб Холбек яна илжайди.

У ўзига кўп алам ўтказган бу қизни яхшилаб бир кўргиси, у билан икки оғиз гапиришгиси келар эди. Холбек ҳам таомилга риоя қилиб, Хулқарни бирор марта яқинидан кўрмаган эди. Холбекнинг уйдагилар Хулқарни беҳаёдан олиб, бузукқа солишар, «яхшиям ўша шармандани келин қилмаганимиз!» дейишар эди. Бу гапларга озми-кўпми ишонадиган Холбек Хулқар деганда кўзлари ўйноқлаган, эркак кишини хилватда кўрса дарров илжаядиган бир жувонни тасаввур қилар эди.

Бирок ҳозир унинг ёнида бораётган Хулқар бутунлай бошқа. Оқиш ёноқларига ичдан уриб турган қизиллик ниҳоятда тиник. Қора кўзлари сесканганда ҳам, норози бўлганда ҳам шундай самимий қарайдики, Холбек ўзининг ёмон тасаввурларидан беихтиёр хижолат бўлди.

— Ҳа, энди, ҳамқишлоғимга ёрдам бергим келди-да, — деди уялинқираб.

Ундаги ўзгаришни кўриб, Хулқар ўзини тез ўнглаб олди ва майинроқ гапирди:

— Ҳозир сиз бизга ҳамқишлоқ эмассиз-ку?

— Нега?

— Қушни бўлимда ишлар эмишсиз.

Холбек «бари бир уйимиз Ойқўлда-ку» демоқчи эди, аммо ўзининг бошқа бўлимга кетишига ҳам Хулкар ва Аваз сабаб бўлгани эсига тушди. Бирдан Хулкарга зуғум қилиб суради:

— Сенга ут кўтартириб қўйиб, эринг нима қилиб юрибди?

Хулкар Авазнинг кунжара ташишга кетганини билар эди, шу эсига тушиб:

— У киши ҳам ўз аравасини тортиб юргандирлар,— деди.

Хулкарнинг товушидаги шўх оҳанглар Холбекка ғалати таъсир қилди.

Унинг овози бирдан мулойимлашиб:

— Хулкар, энди ростини айт,— деди:— Ўшанда нега фотиҳани буздинг?

— Эски гапларни қўйинг, Холбек ака.

— Мен билишим керак. Сени... йўлдан урганмиди?

— Аваз акам унақа одам эмас.

— Бўлмаса нега шундай бўлди?

— Шуни ҳам тушуниш қийинми?

— Мен учун жуда қийин,— деди Холбек жиддий. Унинг ўзини тутиши ва гап оҳанги муҳаббатни ҳали ҳам тан олмаслигидан далолат берар эди.

Хулкар шуни сезиб гапни бошқа ёққа бурди:

— Сиз жуда яхши қизга уйландингиз, Холбек ака.

Холбек қўл силтади:

— Э, қўй, нимаси яхши ўша кўк кўзнинг?

— Вой, Жаннатхон ўртоғим сизни гапирса оғзидан бол томади-ку.

Холбекнинг кўзлари қувончдан йилтиради, аммо хотинини писанд қилмаган бўлиб:

— Э, ўшанинг гапи ҳам гапми? — деди.

— Сиз билмас экансиз. Жаннатхонда бор овоз ҳеч қайси қизда йўқ. Бир ашула айтса одамни эритиб юборади.

Бу гап Холбекни хавотирлантириб қўйди:

— Ие, менинг йўғимда ашулачилик қилиб юрибдими ҳали?

Холбек хотинини қизғанаётганини сезиб, Хулкар мийиғида кулди:

— Ғалати экансиз. Бур жуфт кўшиқ айтса дарров ашулачи бўлиб қоладими?

Холбек гап билан бўлиб отининг жировини ҳам қўлидан қўйиб юборди. Қаҳри келиб деди:

— Бутун қишлоқ эшитгандир кўшигини?

Хулкар бир нарсани энди аниқ сезді: ушанда Холбекнинг изтироб чеккани, кейин орият қилиб кўшни қишлоққа кетиб қолгани муҳаббат туфайли бўлган эмас. «Бу учун мен нимаю Жаннатхон нима — ҳаммаси бир аёл,— уйлади у.— Эҳтимол, ҳозир унинг ўз хотинидан хавотирланаётгани — хотинини ўзига жуда яқин олганидан, унга кўнгил қўйганидандир?» Аммо буни Холбекнинг ўзи тушунмас эди-ю:

— Келинчак нарса уялмайдимиз? — дерди хотинидан ташвиш тортиб.

Шу тарзда уларнинг ҳар бири ўз ўйи билан бўлиб, йўлга қарамай борар эди. Холбек тагидаги отни бутунлай унутиб қўйган эди.

Кутилмаганда отнинг оёғи тагидаги бутадан катта бир бедана париллаб учди. Қаноти отнинг тумшугига тегиб кетгандай бўлди. От ҳуркиб ўзини орқага ташлади.

Ўтти унгараман деб эгарда ноқулай ўтирган Холбек отнинг бошидан учиб, ўт билан бирга ерга қулаб тушди.

От баттар чўчиди ва ўзини Хулкар бораётган томонга ташлади. Хулкар хиёл четланди-ю, аммо отнинг қочиб арпазорга кириб кетиши мумкинлигини сезиб унинг қаршисидан чиқди. Отни кўп кўрган кишиларга хос бир абжирлик билан юганнинг сувлиққа яқин жойидан маҳкам ушлаб олди. От бир силтанди, Хулкарнинг бошидаги кўм-кўк гулчамбар ерга учиб тушди. От уни шахт билан анча жойгача суриб борди-ю, охири тўхтади. Хулкар унинг бўйнидан олди:

— Ҳа, жонивор, бўлди-бўлди,— деб ёлини силаб қўйди, сўнг Холбек томонга етаклади.

Юмшоқ ўт устига йиқилган Холбек дарров ўрнидан турди. Аммо Хулкарнинг олдида жуда ўсал бўлди. Усти-бошини ҳам қокмади. Юзлари оқариб кетган. Қўлидаги қамчисини маҳкам қисиб отига яқинлашди. Юганни индамай Хулкарнинг қўлидан олди.

Хулкар ерда ётган гулчамбарни олиб, бошига қўяр экан, қамчи товушини эшитиб, орқага ўгирилди.

Холбек отнинг юганидан ушлаб олиб, бўйни аралаш ўмовига устма-уст қамчи урарди. От жон-жаҳди билан орқага ташланар, ҳавога сакрар, аммо Холбекнинг темирдек панжаларидан чиқиб кетолмас эди. Хулкар Холбекка қаҳр билан деди:

— Менга қаранг!

Холбек тўхтаб унга қаради. Хулкар босиқ товуш билан давом этди:

— Мен сизни қизларга тушунмайди десам, сиз шу отга ҳам тушунмайсиз шекилли!

Холбек бузрайиб колди. Хулкарнинг бояги гаплари тагида ҳам бошқа маъно борлигини у энди пайқади.

Хулкар ўтини бошига кўтариб йўлга тушди.

Холбек кўзлари ғазаб ва алам билан қисилиб, Хулкарнинг ортидан бир лаҳза қараб турди. Сўнг дир-дир титраётган отга бир сакраб минди-да, Хулкарнинг ёнидан от чоптириб ўтиб кетди.

Чавкар от марзалардан сакраб елдай учиб борар, Холбек эгарда михлангандай ўтирар, боя отдан йиқилган одам шу эканига энди ишониб бўлмас эди.

9

Холбек икки тавақали катта дарвозадан кира туриб отнинг ёли устига энгашди.

Сонлари тердан қорайган чавкар отнинг тақаланган оёғи дарвоза бўсағасига тарақлаб тегиб ўтди.

Пешайвонли уйнинг олдида, гилам тўшалган супада кўзойнак таққан Исмат бобо ҳассасига юзини тираб ўтирар эди.

У отнинг дупурини эшитиб, дарвоза томонга қаради, аммо отлични танимай:

— Кимсан? — деди.

— Ассалому алайкум, дада.

Чол ўғлининг овозини таниб, дарров ўрнидан турди ва кўзи ожиз одамларга хос эҳтиёт билан юриб, ҳассасини олдинга қилиб кела бошлади.

Ошхонадан Холбекнинг хотини Жаннатхон шошилиб чикди. У оқ-сарикдан келган, паст бўйли, кўк кўзли, кўнғир соч жувон эди.

Холбек бостирма олдига бориб отдан тушгунча хотини етиб келиб, жиловни эрининг қўлидан олди. Ёқимли паст товуш билан:

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз? — деди. Жаннатхоннинг юзида, овозида шундай меҳр ва шодлик бор эдики, бунинг таъсирида Холбекнинг ҳам чехраси очилди. Хулкарнинг бояги совуқ истеҳзосини эслади-ю, «ундан ўзимнинг хотиним дуруст», деган гап кўнглидан ўтди.

— Қалай, тинчликми? — деди Холбек.

— Беш кундан бери йўлингизга қараймиз.

— Сени бир соғинтирай дедим-да.

Бу орада Исмат бобо улардан нарироққа келиб тўхтади. Унинг кўзи деярли кўрмас, шунинг учун қулоғи жуда яхши эшитар эди.

Холбек аввал хотини билан сўрашиб, хотинига меҳрибончилик қилгани отасига одобсизлик бўлиб туюлди:

— Буни кўп соғинтирма, болам. Бўлмаса ашула айтавериб ҳаммаёқни бузиб юборади.

Отни боғлаётган Жаннатхон елкасига калтак теккандай чўчиб қайнатасига қаради. Сарғиш юзи лов этиб қизарди.

— Қачон шунақа ашула айтибман, отажон?

— Мамат полвоннинг тўйида-чи?

Холбек Хулқардан эшитган гапини ҳам эслади-ю, хотинига уқрайиб қаради.

Ўтинхонадан ўтин олиб чиққан Холбекнинг ойиси, семиз, барваста Рихси хола келинини ёқлади:

— Ҳой, отаси, қизлар базм қилганда ашула айтса айтибди-да. Ўғлингиз дарвозадан кирар-кирмас «суюнчи» олмасангиз бўлмасмиди!

— Билиб қўйсин-да,— деди Исмат бобо.— Шарм-хаё ҳам керак.

Ҳовлининг бир ёнидаги деворда кичкина эшик бор эди. Шундан Холбекнинг опаси Суюма чиқиб келди. У ҳам онасидай тўла эди-ю, лекин қоши, кўзи ва пешонаси Исмат бобоникига ўхшаб кетар эди.

— Отамнинг гапида жон бор,— деди Суюма Холбекка.— Хотининг нуқул ўша беҳаё Хулқар билан пичир-пичир қилиб юради.

— Иккови ўртоқ бўлгандан кейин гаплашади-да,— деди Рихси хола.

— Гаплашмасин, касофати уради! — деди Исмат бобо.

У мана шунақа тўқнашувларда кўзининг ожизлигини унутиб, ҳамма қатори бўлиб қоларди. Бир чеккаси шунинг учун қаерда одамлар бир-бири билан айтишиб қолса, Исмат бобо дарров қўшилар эди.

— Менинг битта бошимга шунча хўжайин,— деди Жаннатхон алам билан ва уйга кириб кетди.

Қўшни ҳовлида ёш бола чирқираб йиғлади. Суюма кирган эшигидан қайтиб кетар экан:

— Қирилиб кетгурлар, бирпас тинч қўймайди-я! — деб болаларини қарғади.

— Отасининг ўзи,— деди Рихси хола қизининг кетидан, сўнг келини кирган уйга кирди.

Жаннатхон остона олдида мунғайиб ўтирар эди.

— Жон болам, кўнглингни кенг қил,— деб Рихси хола уни елкасидан кучди.— Мен ҳам сендайлигимда кўп жабр тортганман. Энди буни ҳеч кимга раво кўрмайман. Эрдан-ку, ёлчимадим, энди сизлардан ёлчитсин худо. Суюма бўл-

мади. Ўшанда тирик қолганидан қувониб тантиқ қилиб қўйган эканмизми?

Суюма олти ёшга кирган пайтларда уч яшар сингилчаси бор эди. Унда Холбек ҳали туғилмаган эди. Бир кун ойиси уйда кийим тикаётганда икки қизча сомонхонага кириб гугурт ўйнашади. Сомонхона — ҳаммаёғи берк, ўзи анча чуқур бино эди. Бир вақт Рихси хола болаларининг бақириб йиғлаганини эшитиб қолади. Қараса, сомонхонанинг эшигидан тутун буруксаб чиқяпти. Болалар ташқарига йўл тополмай бўғилиб йиғлашарди.

Рихси хола етиб борганда ичкарига тахланган беда боғлари ёниб кетган, сомонга ҳам ўт тушиб, ёнишдан кўра кўпроқ тутар эди. Тутунда ҳеч нарсани кўриб бўлмас эди. Суюма бир бурчакка қочган экан, Рихси хола уни пайпаслаб топиб, дарров олиб чиқди. Суюманинг сочига ўт тегиб, чаккасини бир оз куйдирган эди, шу куюк изи ҳозир ҳам бор. Ҳовлида Рихси холанинг бир ўзи эди. Қўшнилари чақириб дод солди-да, олов ичида қолган кичик қизчасини қутқаргани чопди.

Бу қизча болалик қилиб сомонхонанинг тўрига қочган экан. Рихси хола тутун ва олов ичига икки қайта югуриб кириб чиқди, аммо қизчасини тополмади.

Олов сомонхонанинг шифтига урган, том қулаши муқаррар эди. Рихси хола тутун ва олов қаърига учинчи марта чопиб кирди... Дод овозига етиб келган қўшнилари унинг ўзини ичкаридан беҳуш аҳволда қутқариб чиқишди, эғнида ёнаётган қўйлагини ўчиришди.

Рихси хола уч ой касалхонада ётди. Уни ким кўргани борса, кичик қизчасини сўрар эди. Эри ҳам, одамлар ҳам «қизчангиз тирик, Тошкентдаги касалхонада» дейишарди. Рихси хола бунинг ёлғонлигини тузалиб чиққанда билди... Кейин бутун меҳрини Суюмага берди. Орадан уч йил ўтиб, Холбек туғилгандан кейингина ёнгида ўлган қизчасининг доғи Рихси холанинг хаёлидан узоқлашди.

Жаннатхон бу воқеадан кўп йил кейин эсини таниган бўлса ҳам, болалари учун жонидан кечиб ўзини қайта-қайта оловга ташлаган онанинг шижоатини кўп эшитган, унга қойил бўлиб ва алоҳида бир ҳурмат сезиб ўсган. Рихси холанинг ўшандаги фидокорлиги ҳали ҳам бор. Бу оилада энг бағри кенг, меҳрибон одам шу эканини Жаннатхон келин бўлиб келгандан бери ҳам кўриб юрипти. Лекин Исмат ота билан Суюма...

— Ўғлингиз сизга тортса бўлмасмиди, онажон! — деди Жаннатхон қуюниб.

— Билмасам, энди, ўғил бола отасига яқин бўлади де-

ганлари ҳам ростмикин? Лекин Холбек Суюмага ўхшаган эмас. Эсингдами, илгари Холбек сенинг ашулангни эшитса яйраб, эриб кетар эди-ку.

Рихси хола келинига сирдошларча тикилиб кулимсиради. Фақат очиқ кўнгил оналар билан эрга теккан севимли қизлар орасидагина бўладиган сирдошлик Рихси хола билан Жаннатхоннинг орасида ҳам бор эди. Жаннатхон «ух» тортиб:

— О, онажон,— деди,— бу ҳаммаси уйлангунларича экан...

— Йўқ, болам, бунинг ичида бошқа гашлик борга ўхшайди. Сен кўнглига бир қўл солиб кўргин.

— Бу гаплардан кейин менга кўнгилларини очармидилар! Ҳали уриш бўлмаса деб кўрқаман.

— Кўрқма. Бунақа мунғайиб ҳам ўтирма. Эркак халқи ожиза бўлиб кўрқиб ўтирганигни кўрса баттар тепангга чиқиб кетади.

— Рост айтасиз...

— Тур, ҳеч нарса бўлмагандай ишингни қилавер.

Рихси хола келинининг бошидаги рўмолини тўғрилаб қўйди.

Жаннатхон ўрнидан турди-да, деразадан ташқарига хавотирланиб кўз ташлади...

10

Холбек ҳовлида отаси билан гаплашиб турар эди.

— Кўзингиз қалай? Ҳалиги докторга учрадингизми?

— Ҳе, учрамаган докторим қолмади...

— Нима дейди?

Исмат бобо касалликнинг номи ёзилган бир қогозни ўғлига узатди: Унга «глоукома» деб ёзилган эди.

Докторлар Исмат бобога «бу касаллик сизда анчадан бери бор экан, қаттиқ кўрқишдан, изтироб чекишдан кўзингиздаги қон босими ошиб кетиб, охири шундай бўлипти, энди буни биз тузатолмаймиз», дейишган эди.

Исмат бобо, ҳақиқатан, сўнгги йилларда жуда кўп изтироб чекди. У илгари «мен Сайфиддинни фош қилганман», деб юрар эди, «фош» бўлган киши беғуноҳ чикди.

Шунда Исмат бобо ичидан бир зил кетди. Бултур Холбек Авазни ярадор қилганда «энди ўзим қамаламан» деб ваҳимага тушди. Ниҳоят, амалидан айрилиб бекорчи бўлиб қолди-ю, бир йил ичида соч-соқоли «дув» оқариб, кўзи ҳам анча хиралашди.

Шунинг устига бир кун эски-туски қўйиладиган қазноқнинг

сояси кўзига жуда салкин кўринди. Шу ерга кўрпача тушатди, кейин «гафлат босиб» ухлаб қолди. Бир вақт келини Жаннат-хоннинг: «Вой-ей, ота, илон!» деган гапидан чўчиб уйғонди. Қараса, битта қора илон кўйнига кириб, яктагида кулча бўлиб ётибди.

Исмат бобо умрида бунчалик кўрққан эмас эди. Жон холатда ўрнидан сапчиб турди. Илон ерга тушгани эсида. Кундуз бўлишига қарамай, бирдан ҳаммаёқ қоп-қоронғи бўлиб кетди. Шундан бери кўзи деярли кўрмайди...

Холбек отаси берган рецептни ўқиб ҳеч нарсани тушунмади.

— Илондан кўрқиб шунақа бўлганингиз рост эканми, энди? — деди.

Бу орада Холбекларнинг ховлисига туташган қўшни уйнинг текис томига Замонали чикди-да, радио антеннасига сим боғлай бошлади. Холбек орқа ўгириб тургани учун уни кўрмас, аммо ота-боланинг гапи Замоналига эшитилар эди.

— Рост, кўрқишдан ҳам бўлармиш,— деди Исмат бобо.

Ўғли воқеани билса ҳам, қарилик эзмалиги туфайли ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қилишга тушди.

Томдаги Замонали уларнинг гапини зимдан эшитишдан ўнгайсизланди.

— Холбек, яхшимисан? — деди.

Холбек шошиб ўгирилди: у Замонали билан тенгдош, иккови болалиқдан «тепишиб» ўсган. Оталарининг орасидан ўтган ишлар кўнгилларига ёмон ғубор солган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, ҳалигача салом-аликлари йўқолган эмас.

— Э, Замонали, қалайсан? Ўқишни битирдингми?

— Анча бўлди.

Исмат бобо Замоналининг овозини эшитган заҳоти талвасага тушиб:

— Юр, уйга юр! — деб ўғлининг енгидан тортди.

Холбек бунинг сабабини сезиб, гаши келди. Отасининг гапига эътибор бермай, Замоналига юзланди:

— Ўзимизда ишляяпсанми?

— Ҳа.

— Холбек, уйга юр, юр дейман! — шипшиди яна Исмат бобо.

Холбек отасининг қилиғидан уялиб, Замоналининг олдида ерга кириб кетгудай бўлди. Сайфиддин ака камалганда «ёмон одамнинг ўғлисан» деган гапдан кўнгли кўп марталар чўккан Замонали Холбекнинг холатини ич-ичидан сезиб турарди. У булоқ бўйида Исмат бобога айтадиганини айтиб, Давлатбеков билан курашишни бўйнига олиб кўйгани учун

энди бу Холбек билан ўзининг орасидаги мураккабликка барҳам бергиси келди.

Замонали томнинг четига келиб чўнқайди-ю:

— Холбек, биз бирга ўсган кўшнилармиз,— деди.— Бир нарсани очик айтсам хафа бўлмайсанми?

— Йўқ, нега! Туш, бирга чой ичамиз...

— ... Отанг нукул мени кўрса ўзгариб кетади. Қасд олади, деб ўйлайди чамаси.

— Замонали, энди бўлари бўлган... Бу одам ҳозир касал...

— Мен ҳам айтмоқчиманки, авваламбор, қасд олиш истагим ўзи йўқ. Борди-ю, бўлганда ҳам, мен бу кишининг нимасидан қасд оламан?

— Ҳаммасини Каттаев қилган! — деди Исмат бобо.

У ҳали ҳам ўзини оппоқ қилиб кўрсатишга тиришаётгани Замоналининг гашига тегди.

— Энди буни аниқлаш қийин! — деди Замонали.— Мен аниқламоқчи эдим, район у ёқдан-бу ёққа кўчавериб, архивлари аралашиб кетибди. Керакли қоғозни топиб бўлмайди.

Холбек ерга қараб:

— Ҳа, энди...— деди-ю, бошқа гап тополмади. Ўнғайсиз жимликни яна Замонали бузди:

— Холбек, сен билан биз оталаримизнинг ўчини бир-биримиздан оладиган одамлар эмасмиз.

— Ҳа, албатта.

— Отанг ҳам энди «қасд олади» деб ҳадиксирашини ташласа яхши бўларди. Бу кишининг кўзини қараган доктор айтиб берди. Этакларига илон кириб ётгани — бу бир тасодиф, албатта. Лекин бу кишидаги ўша таҳлика, ўша ҳадик бўлмаганда, илондан қўрққанлари кўзларига бунчалик ёмон таъсир қилмас эди.

Исмат бобонинг назарида Замонали ундан кулиб гапираётгандай туюлди. Узун мўйловига яраша ўсиб текисланмаган калта оқ соқоли асабий силкинди:

— Бу ҳаммаси худодан! Кимки мендан кулса, худо буни ўшанинг бошига ҳам солади!

— Яна ҳадик! — деди Замонали.

Холбек отасини жеркиди:

— Сиздан ҳеч ким кулаётгани йўқ!

Замонали ўрнидан турди-да, индамай антеннага унади.

Ота-бола уйларига қараб кетар эканлар, Замонали ўзига-ўзи деди:

«Энди яна худога сиғинадиган бўлибсан-да! Сиғинмай яшай олмайдиган инсон...»

Холбек отасини тирсагидан суяб катта, нақшинкор айвонга чиқди.

Бу данғиллама уйни ва айвонни Исмат бобо ўзининг «даври келган» йиллари қурган эди. Холбек ҳозир шуни эслаб, кўнгли баттар ғаш бўлди.

Замоналининг гаплари, Жаннатхоннинг ашула айтиб юргани устига энди бу ғашлик ҳам қўшилиб, уни жуда тажанг қилиб юборди.

У ўз уйида хотини билан ёлғиз қолганда токчада турган қашқарча рубобни қаҳр билан қўлига олди:

— Мен ҳафталаб уйда бўлмасам... Сен бунақа ашулачилик қилиб юрсанг!..

Жаннатхон эрининг важоҳатини кўрди-ю, ҳамма дардлари гўё бирдан янгиланди. Холбекка тик қараб:

— Урасизми? — деди.— Бу уйга кўшиқ сиғмайди. Бу уйга рубоб сиғмайди! Ғурбатдан бошқа нарса сиғмайди бу уйга! Синдириг буни! Беринг, мен ўзим синдираман!

Холбек кўзларини катта очиб, хотинини биринчи марта кўраётгандек унга тикилиб қолди.

Жаннатхон унга ҳеч қачон ҳозиргидек гўзал ва дадил кўринмаган бўлса керак. Холбекдаги тажанглик ўрнини энди ёмон бир хавотирлик ҳисси эгаллади.

У далада юрган оддий бир чўпон, Исмат бободай ёмонотлиқ кишининг ўғли. Кўшни ҳовлида Замоналидек ўқи-мишли ва одамшаванда йигит яшайди. Жаннатхоннинг ҳозирги ҳусни устига гўзал овози бор... Холбек шуларни ўйлади-ю, хотинидан ажраб қоладигандек ранги «қув» учди.

Қўлидаги рубобни икки қўллаб қисимлаб, товушини пасайтириб:

— Билиб қўй, Жаннат,— деди.— Агар менга хиёнат қилсанг, шуни бошингга ураман. Ўшанда бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади.

Холбек рубобни яна токчага қўйиб қўйди.

— Агар билмасангиз сиз ҳам билиб қўйинг,— деди эшик олдида турган Жаннатхон ҳам энди овозини пасайтириб.— Мен хиёнатдан ҳазар қиламан. Лекин ҳар кимнинг гапига учиб ғурбат қилаверсангиз, мен бу уйда турмайман, кетаман!

Жаннатхон айвонга чиқди. Беқасам камзулини бошига ёпинди.

Деразадан буни кўриб қолган Холбек хотинининг ойсиникига бориб ётмоқчи эканини пайқади-ю, яна дарғазаб

бўлди. Жаннатхонни уйга судраб олиб кириш учун айвонга чиққан эди, бирдан Рихси хола келинига ёндошди. Айвонда турган қизил мис кўзанинг тагида қолган сувини челақка бўшатди.

— Ол, айланай болам,— деди келинига.— Сувга бориб кел, ёзиласан...

Жаннатхон Рихси холанинг изтиробли юзига қаради-ю, сўзини қайтаролмади. Кўзанинг балдогини билагига солиб, қорнини ёнбошига қўйди.

Холбек индамай уйга қайтиб кирди.

Жаннатхоннинг билагидаги мис кўзани қатор-қатор болға излари бсзаб турарди. Кечки куёшда бу излар олтин тангалар тизимига ўхшаб жилоланар эди.

11

Авазларнинг ҳовлисида бошқа ўйлар, бошқача ташвишлар...

Ҳулкар бошида кўтариб келган ўтини кўрадаги эчкилар билан бузоқнинг олдига ёйиб ташлар экан, ошхона томондан Санам холанинг кимгадир зарда қилиб гапиргани эшитилди. Беғам эчкилар қизғалдоқ гулларини иштаҳа билан чимдиб ёйишар эди.

Яланг оёғига «пучук» калиш кийган, жийда гулли чойнак кўтарган Аваз ошхонадан хит бўлиб чиқди. Уй томонга ўтаётиб, кўрада турган Ҳулкарга кўзи тушди-да, тўхтади.

Ҳулкар бошидаги гулчамбарни кўлига олди. Жони қаттиқ эрбўта гуллари шунча эзғиланган бўлса ҳам, барги тўкилмаган ва кўм-кўк рангини йўқотмаган. Ҳулкар чамбарни ҳам эчкиларнинг олдига ташламоқчи бўлганда бирдан:

— Ташлама,— деди Аваз.

Ҳулкар орқага ўгирилиб, сўри олдида кулимсираб турган Авазни кўрди.

— Эрбўтани қуритиб қиём қилса ҳамма дардга даво булар эди-ку,— деди Аваз. Бу содда табибликни Авазга бир вақтлар Ҳулкарнинг ўзи айтган эди. Шу эсига тушди-да, чамбарни айвонга олиб келиб, устуннинг миҳига илиб қўйди.

— Бўлдими? — деб эрига маъюс жилмайиб қаради.

Аваз бу маъюсликнинг сабабини билар эди. Агар ҳозир у «нима бўлди?» деб сўраса, Ҳулкар йиғлаб ҳикоя қилишга тушар эди. Аваз буни сезиб, ўзининг хитлигини ҳам унутди ва шўхроқ гап қидирди:

— Бугун уйга келсам, яна шамол-туполон бўлиб тур-

ган экан. Мени ҳам варракдай учириб, роса обориб-обкелди.

— Сиз куласиз... Менинг хурлигим келади...

— Э, кулиш қаёқда, ҳозир ошхонада йиглагандан баттар бўлдим. Шу чойни ҳам қорбўронларнинг орасидан олиб утиб келяпман.

Уларнинг биридаги шўхлик ва завқ иккинчисига тез ўтар эди. Ҳозир ҳам Ҳулкарнинг кўзларида ёш қалқийган бўлса-да, лаблари бсихтиёр кулимсиради. Аваз уни бутунлай юпатиб олиш учун гапни ёқимлироқ нарсага бурди:

— Бу кўзиларни қара!..

Қулоқларининг оқи ва оёқчаларининг оласи ўзларига жуда ярашган кўзичалар эчкини эмгандан бери сўрида қора чакмон устида жимгина ётишар эди. «Тўйган кўзичоқдай деган ибора ҳозир уларга жуда мос тушар эди.

— Вой, мунча жажжи! Буларни ким олиб келди?

— Акангқарағай! — дсб Аваз ўзини кўрсатди.

— Қаёқдан?

— Кейин айтиб бсраман. Уйга кир. Норбой ота келган.

Ҳулкар чойнакни Авазнинг кўлидан олди, айвонга чиққанда секин шивирлади:

— Йўлда мен бир одамни кўрдим, жуда қизик бўлди.

— Кимни? — қизиқиб сўради Аваз.

— Кейин!.. — деди Ҳулкар.

Тоғаси уни одобсиз демасин учун, Ҳулкар чойнакни кўтариб, уйга Аваздан кейин кирди. Норбой отани елкасидан олиб кўришди, тикка туриб сўрашди-да, айвонга қаиғиб чиқди.

Аваз Норбой отага чой қуйиб бсриб утирар эди.

Ҳулкар айвонда бирпас турди. Ҳозир унинг ювиниб-тарангиси, ўзининг келишлик уйига кириб ойна олдида бирпас дам олгиси келар эди. Аваз меҳмондан бўшаб бу уйга киргунча, Ҳулкар энг тоза кийимларини кийиб ўтиришни истар эди.

Аммо ошхона томондан кслаётган жаз-жуз товуши, капгирнинг қозонга урилиб асабий шақирлаши Санам хола-нинг феълени эслатиб турар эди. Қайнанаси овқатга урнайп-тими, дмак, Ҳулкар подадан сигирни қайтариб олиб келиши, уни ва эчкиларни соғиб саранжомлаши керак. Шуни қилмасдан туриб ўзига қараса, қайнанасига яна ёмон кўринади.

Ҳулкар бу ишларни қош қорайганда битирди. Кейин ойнинг ёругида айвонда туриб, сирланган челақда кўпириб турган сутни катта қизил қовоққа докадан сузиб ўтказа бошлади.

Шу пайт Санам хола иссиқ шовла ҳидини таратиб, ошхонадан Норбой ота ўтирган уйга товоқ кўтариб ўтди.

Хулкар эрталабдан бери ҳеч нарса смага ва жуда оч қолган эди, қайнанасига сездирмасликка тиришиб ютинди.

Санам хола унга гап қотмас ва қайрилиб қарамас эди. У келинининг биринчи бўлиб гапиришини истарди. «Биз бундай пайтимизда қайнанамиз бошимизда данак чақар эди, ҳали мен нима қилибманки, бу аразлайди!»— деярдди у ўзича.

Тўғри, Санам хола шу Авазни эмизиб юрган пайтларида қайнанаси арзимаган бир нарсадан уриш чиқариб, шом қоронғисига унинг уйдан аразлаб кетишига сабаб бўлган эди. Уста Қамбар ўшанда узоқ бир қишлоқда иморат қуради, уйга кам келар, келганда ҳам хотинининг ихтиёрини онасига бериб қўяр эди. Санам хола аччиқ устида қоронғига ҳам қарамай, тоғ ичкарасидаги ота қишлоғига қараб жўнади. Аммо йўл юриб бир оз совиди-ю, қайнанасининг қўлида қолган ўн ойлик Аваз кўз олдидан ўтаверди... У ярим йўлдан орқасига қайтди. Келса, дарвоза занжир, ичкаридан боланинг устма-уст йиғлагани эшитилади.

Санам хола қорувли жувон эди, ҳовлининг орқасидан деворга тирмашиб томга чиқди. Пичан ғарамининг орасида ўтириб ҳовлига қаради.

Супада бешикда ётган болага бувиси чойнакчанинг жўмрагидан сут бермоқда эди. Бола туюлиб йиғласа, кампир унинг онасини қарғаб тебратар эди. Авазнинг ҳолдан кетиб қолганини сезган Санам хола бир вақт томдан осилиб ҳовлига тушди. Бешикни Аваз билан бирга даст кўтариб, уйга олиб кириб кетди...

Шунча ишлардан кейин ҳам Санам хола қайнанасига биринчи бўлиб гапирган эди. Хулкар иккита гапга шунча қовоқ-тумшуқ қиладими?

Санам хола Хулкарни ошхонага кирар деган эди, кирмагандан кейин, тегишини қозоннинг тагида қолдирди. «Оч қолса бориб, ўзи топиб еяр»,— деди ичида.

Ёш келинчакнинг мўйсафидлар билан бир дастурхондан овқат ейиши одобдан эмас эди. Аваз Хулкарнинг ёлғиз қолганини сезиб турар, аммо меҳмон билан ўз ота-онасини бу ерда қолдириб, овқатни хотини билан бошқа уйда еса, бу ҳам айб эди: хотинини шу мўйсафидлардан баланд қўйгандай бўлар эди. «Тавба! — деб Аваз ич-ичидан гижиниб қўйди.— Бу қанақа одобки, одамни ўргимчак тўридай чирмаб ташлайди, ўзингни салгина эркин тутай десанг, дарров айбга айланиб кетади!»

Чол-кампир турадиган эски уйда ўнинчи осма чироқ тутаб ёнар эди. Тўрда Норбой ота юмалоқ лулаболишга ёнбошлаб ётар, Қамбар ота рангдор тунука билан безанган эски сандикқа суяниб ўтирар эди.

Овқатини ошхонада ёлғиз ўтириб еган Хулкар бир чойнак чой дамлаб, чолларга салом бериб уйга кирди. Чойнакни пойгаҳда чордана қуриб ўтирган Авазнинг олдига қўйди-да, шовладан бўшаган чархинни мужилган суяклар билан бирга хонтахтадан йиғиштириб олиб кетди.

Қамбар ота қайнана-келиннинг ишига аралашмаса ҳам, Хулкар овқатдан кейин чой дамлаб, одоб билан салом бериб кирганда алик ўрнига «баракалла, эна қизим!» деб қўйгувчи эди.

Бугун шу ҳам бўлмади. Қамбар ота ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар эди.

Боя Ортиқ унинг олдига қайтиб бориб, Аваздан шикоят қилган, «шу кетишда Замонали иккови менинг ҳам бошимга етади, Ойкулнинг кучишига ҳам сабаб бўлади» деган, сўнг Давлатбековнинг таҳдидларини айтиб берган эди.

Уста Қамбар ўғилларининг носозлигидан илгарилари ҳам озорланиб юрар эди. Бугунги кўнгилсизликлар, шунча умид билан қураётган шийпонининг энди кераксизга ўхшаб қолгани уни баттар хафа қилди. Уйга келса, қайнана билан келин яна аразлашган...

Қамбар ота оғир тин олиб:

— Бола шу экан-да, Норбой ака,— деб қўйди.— Кичиклигида касал бўлиб, бошқа қилиб, қийнаб юборса, «бола-да, энди, катта бўлса ҳамма ташвишидан қутуламан-ку», деб ўйлар экансиз. Кейин қарасангиз, бола катта бўлган сари ташвиши ҳам катта бўлаверар экан.

Тепада тутаб ёнаётган осма чироқ энди Авазнинг гашини келтирди. У ўридан туриб, қайчини топди, қизиган шишани латта билан ушлаб токчага олиб қўйди-да, пиликни қирқиб текислашга тушди. Қамбар ота булоқ бўйида бўлган воқеани, Замоналининг гаплари-ю, Давлатбековнинг дўқларини айтиб берди.

— Оббо! — деди Норбой ота безовталаниб.— Биздан ихтиёр сўрамай кўчираверармикин-а, Аваз?

— Пўписа қилган,— деди Аваз.— Давлатга чорва ҳам керак. Чорва учун Ойкулдан қулай қишлоқ бу атрофда йўқ.

— Сен нимани билиб ўтирибсан? Давлатбеков қасд қилса қўлидан ҳар бало келади.

— Ҳа, Каттаев қанча қишлоқларни кўчирган эди...

— Каттаевнинг даври ўтиб кетган,— деди Аваз,— сиз шийпонни қураверинг. Фанер бермаса, васса қиларсиз...

— Даромад бермагандан кейин нима қиламан деса қилади.

Аваз чироқ шишасини чамбарагига ўрнатиб, пиликни кўтарган эди, уй бирдан ёришди.

— Норбой ака, бу йил қўзини кўп олибсиз, энди буёғини пухта қилинг,— деди Қамбар ота.— Агар қўй ҳам дуруст даромад бермаса, қишлоқнинг аҳволи танг.

Аваз латта билан қўлини артар эди.

— Менинг ҳам бошим қотган, уста,— деди Норбой ота.— Текис жойда қўзим утмай қўзи йўқотиб юрибману бу қўй-қўзи тоққа чиққанда нима қиламан?

Аваз пойгаҳга келиб чордана қуриб ўтирди. Қамбар ота унга тикилиб қаради. Отасининг бу қарашиди «энди нима дейсан?» деган маъно бор эди. Аваз «қўйга чиқмас-лигимнинг сабабини биласиз» дегандай жавоб қараш қилди. Сўнг Норбой отага:

— Айтсангиз ўрнингизга одам топиб беришар,— деди.

Норбой ота чўккалаб ўтириб, хонтахтага тирсақларини тиради, Авазга юзини яқинлаштириб:

— Гапнинг пўскаласини айтайми? — деди.— Мен бу қўй-қўзини сендан бошқа одамга ишониб топширолмаман. Бугун Ортиқ аканг Турдини айтди, йўқ дедим. Ўлиб-тирилиб ҳисор зотини хиллаганман, юз йигирматадан¹ қўзи олганман. Қўли эгри одам бир ёзда меҳнатимни «сув» қилади.

Аваз чордана қурганича ўз тиззаларига қараб индамай ўтирар эди. Норбой ота уста Қамбарга гап уқтириб кетди. Бу йил қўзи кўп бўлгани учун Аваз ойликни катта олишини, ойисининг бугунги таъналаридан ҳам қутулишини айтди.

— Кейин, ахир, сендака чўпон ўзи кам бўлади, ўғлим! — деди Норбой ота Авазга.—Сенинг мол танишингга ҳамма ҳайрон қолиб ёқасини ушлар эди.

Аваз ўзининг чўпонлик қобилиятидан ғурур қилиб, кўнгли тоғдай ўсиб юрган пайтларини эслади. Бугун унга шу ғурур етишмагани кўп сезилди. Лекин Ҳулкар... Аваз Ҳулкар билан ҳам фахр қилади-ку.

— Нега индамайсан? — деди Қамбар ота ўғлига қадалиб қараб.

Аваз нима десин, Санам хола билан Ҳулкарнинг ораси бунақа... Қамбар ота «аёлларнинг гапига аралашмай-

¹ Ҳар юз совлиқдан, демокчи.

ман», деб ўзини четга олади. Хулкар шундай қийналиб юрганда, Аваз уни ёлғиз ташлаб, қўй билан тоққа чиқиб кетса, ҳафтада, ойда бир келса инсофдан бўладими? Хулкар унга жуда суяниб қолгани боя ҳам сезилди-ку. Одамлар яхши кўрган кишиси учун нималар қилмайди...

Қамбар ота энди зарда қилиб деди:

— Ё хотинингдан маслаҳат сўраб келасанми?

Аваз бошини кўтарди.

— Хотининг, хотининг дейсизлар. Нима, хотин қўйдан ҳам паст турадими?

— Мен сени хотинингга қайишма демайман, ўғлим. Яхши йигит минган отини ҳоритмайди, олган хотинини қаритмайди. Ота-боболаримиздан қолган удум шу.

Аваз отасига тик гапирганидан энди бир оз унғайсизланди.

— Мени бошқа нарса қийнаяпти,— деди Қамбар ота:— Хотинпарвар бўламан деб сен ўзинг пастлаб кетяпсан. Утган йили элнинг оғзига тушган чўпон эдинг. Ҳозир нима қилиб юрибсан? Кеча молхона тозалаган экансан. Бугун кунжара ташибсан. Эртага отхона супурасан.

Авазнинг хаёлига «меҳнатнинг айби йўқ» деган гап келди. Бироқ отаси андиша қилиб айтмаётган аччиқ бир эътироз ўзининг кўнглидан эшитилиб кетгандай бўлди: «Сендай қирчиллама йигит уйда юрсин-да, Норбой ота кўзи кўрмай қўй боқсинми?»

13

Ой дам-бадам булутлар орасига кириб кетар, шунда кишлоқ уйлари бир-бирига чаплашиб кўринмай қолар эди. Фақат оқланган узун мактабхона ва унинг ҳовлисидаги мирзатераклар кўзга аниқроқ чалинар эди.

Мактаб ёнидаги икки хонали уйчада ўқитувчи қиз Чўлпоной истиқомат қилади. Унинг онаси — пастаккина серҳаракат кампир — жуссасига мос бўлмаган кучли товуш билан Фарғона шеvasида гапиради:

— Таладан келганимда шатта турган эди-я! — Кампир чироқсиз хонада гугурт чақиб, қимиз қадини қидирган эди. «Ҳозиргина» демоқчи бўлиб:— Эндигина кўрган эдим, ўлгирни! — дерди.

Чироғи ёниқ қўшни хонада ёзув столининг ёнида Замонали билан Чўлпоной бир дафтарни варақлаб кўришмоқда эди. Замонали кампирнинг гапига қулоқ солиб туриб, беихтиёр кулди.

— Онангизнинг тили жуда галати-да.

Чўлпоной ҳам кулимсираб ўрнидан турди, тошчирокни ёқиб, онасининг олдига кўтариб чиқди. Она-бола қимиз кадини қидирав эканлар, хонанинг бурчаклари пўпанак босиб кетганини энди кўришди.

— Замоналижон,— деди кампир,— янги директорга айтинг, Сабоҳатни қайтариб олиб келсин. Бу уйчани ойдаёқ қилиб, чироғини ёқиб ўтирган эди. Нафсингга ўт тушгур Давлатбеков «едиргани кўймайди» деб бечорани кетказиб юборди.

Сабоҳат деганлари самарқандлик зоотехник қиз эди. Ўзи тожик бўлгани учун ўзбекчани ҳам тожикча қилиб гапирар эди. «Ахволингиз қалай?» дейишса, «ёмон йўқ» дерди. Чўлпонойнинг онаси эса «тушунмадим» демоқчи бўлиб, «чучунмадим» деб қўярди. Бу уйга келган одам икковини гапиртириб қўйиб, тилларининг ғалатилигидан қотиб-қотиб кулар эди.

Сабоҳат чорва илмини яхши билар, бу тоғда яхши кўпаядиган сергўшт ҳисор зотини хиллашга тиришар, қўйларнинг йиригини сотиб, майдасини олиб, фойдасини бўлиб ейишларига йўл қўймас эди...

Замонали унинг ҳозир қайси бир қишлоқда биология ўқитувчиси бўлиб ишлаётганини эшитган эди.

— Буни яхши эслатдингиз, она,— деди кампирга.— Чорвадор қишлоқда зоотехник йўғ-а, қаранг!

Давлатбековларнинг бошқа ишлари яна Замоналининг эсига тушди. Сўнг Мансуровни кўз олдига келтирди. У ҳали янги директор билан бирор марта ҳамсуҳбат бўлган эмас. Оддий бир идора ходими дабдурустдан директорнинг олдига кириб, Давлатбековдай таниқли одамнинг хатоларини гапирса, бировларни ёмонлаб юрадиган шикоятбоз бўлиб кўриниши ҳам мумкин. Жуда ўрнини топиб, яхши бир йўл билан гап очмаса, бутун ҳаракатлари ҳайф бўлади. Замонали шу йўлнинг қандай топилишини ҳали билмайди, буш қолди дегунча гоҳ ундай, гоҳ бундай режа тузиб, ўйланиб кетади.

Унинг бу мураккаб ўйларини, Давлатбеков икковининг орасидан анча қаттиқ гаплар ўтганини Чўлпоной билан онаси ҳали билмайди, шунинг учун янги директорга бир оғиз айтиб, Сабоҳатни қайтариб олиб келиш мумкин деб ўйлашади. Замонали ҳам ҳозир ҳамма ташвишларни унутиб, Чўлпоной билан фақат яхши нарсалар тўғрисида гаплашишни истайди.

Қимиз кади ҳовлидаги супадан топилди. Кампир кулиб ва ўзининг «қариб, эсини еб» қўяётганидан нолиб, ҳовлидан чиқар экан:

— Замоналижон, мен келгунча кетиб қолманг-а! — деди.

— Хўп.

Чўлпоной билан онасининг Ойкўлга келиб туриб қолишларига Замонали сабаб бўлган.

У Чўлпонойни бултур Тошкентда институтларининг ҳовлисида юм-юм йиғлаб ўтирган пайтда биринчи марта кўрган эди. Қабул имтиҳонлари бораётгани учун Замонали «йиқилиб чикқанлардандир» деб ўйлади. Тун ярмидан ошган... Замонали унга яқинлашиб узр сўради-ю, қўлидан келганича юпатмоқчи бўлди. Қизнинг узун киприклари кўз ёшидан намланиб, янада узун кўринар эди. Юзи ранг-пар, аммо жозибали, йирик-йирик кўзлари «шахло» деган сўзини эсга солади.

— Имтиҳондан «йиқилганда» биз ҳам йиғлаган эдик. Ҳозир, мана, институтни битиряпмиз. Шунақа, синглим, одам йиғлаб-йиғлаб марза олса, кулиб-кулиб сугорар экан.

— Йиқилган бўлсам кошки эди...

— Бошқа гапми?

— Соғлигим тўғри келмай қолди...

Маълум бўлишича, Чўлпонойга сил касали юққан экан. Замоналининг унга раҳми келди.

Чўлпоной ўн биринчини битирган, ўзи қобилиятли, билими ҳам анча яхши, бошланғич синфларга дарс беришга ҳақи бор.

Замонали Ойкўлда ўқитувчилар танқислигини эслади.

Чўлпонойга «тоғ ҳавоси билан қимизи ўпкангиздаги ғуборни тез тарқатади» деди, кейин уни онаси билан бирга Ойкўлга бошлаб келди. Янги ерларга кўчиб кетган қариндошларидан бирининг шу ҳовлисига киритиб қўйди.

Бунга ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ, лекин ҳозир Чўлпонойнинг юзлари тўлишиб, кўзи ҳам гўё бир оз кичрайган. Ёноқларида нафис қизиллик ўйнайди.

Онаси Замоналига миннатдорчилигини айтиб адо қилмайди. Ойкўлнинг ҳавоси билан қимизини мақтаб, «курот экан, курот» дейди.

Замонали институтни битириб қайтгандан бери уларникига кўп келади.

Ҳозир ҳам ҳовлидан қараган киши деразанинг пушти дарпардаси ортида Чўлпоной билан икковининг боши бири-бирига ёндошиб турганини кўради.

Чўлпоной қизил сиёҳ билан хатоларини чизиб, «2» қўйган бир дафтар стол устида очик турипти. Ҳали текширилмаган дафтарлар бир четга тахлаб қўйилган. Чўлпонойнинг қўллари эса Замоналининг қафтида.

— Шошманг, оингизнинг гапини яна бир марта айтинг.

— Қайси гапини? — энгаҳидаги кулгичи ўйнаб сўради Чўлпоной.

— «Чучинмади» ни.

— Тушунмадим,— деб кулди Чўлпоной.

— Бўлмаса «ўтик» денг.

— Ҳа, айтаман. Асли тўғриси «ўтик». Сизлар «этик» қилиб ўзгартириб олгансизлар.

— Бўзак-чи?

— «Бўзоқ» тўғрими бўлмаса? Асли «бўзлаш» дан олинган-ку.

— Бўлмаса бақа келинг,— деб Замонали уни ўзига томон тортди.

У «бу ёққа» сўзини фарғонача қилиб «бақа» деб ҳазиллашгани учун, Чўлпоной ҳам ойқўлликларнинг талаффузига ҳазил қилди, ўзини орқага ташлаб:

— Жўқ! — деди.

Унинг бу ҳазили шундай ширин чикдики, Замонали ўзини тутолмай, Чўлпонойни елкасидан қучиб, лабига-лабини кўйди.

Чўлпонойнинг юзи қизиб кетган, ҳаяжон баданига тўлқин солиб ўтар эди.

У Замоналини биринчи учрашган кунларидан бери яхши кўради. Аммо уни ўзига яқинлаштиришдан кўрқади. Тўғри, врач унинг касалини «енгил шакли экан, тузалиб қолибсиз», деди. Чўлпонойнинг ўзи ҳам ҳозир соғайиб қолганини сезади. Лекин «бирор фалокат бўлиб яна қайталаб қолса, Замоналига юқади» деб хавотирланади.

...Чўлпоной лабини Замоналининг лабидан тез олиб, юзини юзига кўйди. Замонали бунинг сабабини сезди: «касалини ҳеч унутмайди-да».

— Унутдим деган эдингиз-ку, Чўлпоноҳон?

— Бошқа нарсани унутолмайман.

— Нимани?

— Менга қилган шунча яхшилигингиз ҳам етади. Энди яна...

— Мен нима қилган бўлсам, ўзим учун қилганман.

— Ишонмайман. Сиз бундан нима фойда кўрибсиз?

— Сизга... сизни онам келин қилмоқчи.

— Бу гапни қўйинг, Замонали ака.

— Қўйсам ҳам, бир шарт билан қўяман.

Чўлпоной унга кўзлари ёниб қаради.

— Агар,— деди Замонали,— бошқа суйганингиз бўлса...

Чўлпоной стол устидаги дафтарга қараб жим турар, ёноқлари ловиллаб ёнаётгани ён томондан кўринар эди.

— Борми? — деди Замонали.

Чўлпоной «сиздан бошқа суйганим йўқ» дейишни истайди. Аммо бу унинг тўйга розилик бергани бўлади. «Касал кейин қайталаса, мен бу одамга нима бахт бера оламан» деган ўй эса уни тоғ бўлиб босиб турипти.

Ҳовлида қадам товушлари эшитилди.

Эшик очилиб, Чўлпонойнинг онаси кўринди. Бошқа вақт бўлганда кампир қизи билан Замоналининг орасида жиддий бир гап бўлганини сезар эди. Бироқ ҳозир буш қимиз кадини ағдариб кўрсатди-ю, Ортиқдан шикоят қилиб кетди.

Ортиқ Замоналига кек қилиб Чўлпонойга қимиз бердирмаган. «Боринг, сизларни бу ерга кўчириб келган уша одамга айтинг, ўзи қимиз топиб беради»,— деган эди.

Замонали бояги гулдай туйғулар таъсиридан чиқиб тиканга ағанагандай бўлди. Врач Чўлпонойга бу йил ёзи билан қимизни қанда қилмай ичиб туришни буюрган, шунда касали ҳеч бир асар қолдирмай йўқолишини айтган эди. Бу ноинсоф...

— Ўзим бориб гаплашай-чи,— деб Замонали ўрнидан турди.

Чўлпоной уни қайтарди, эртага врач орқали ҳаммасини ўзи тўғрилашини айтди.

Замонали қулоқ солмай чиқиб кетди.

* * *

Толлар тагида қурбақа қуриллар эди.

Норбой отани кузатиб чиққан Аваз дарвозаларидан ташқаридаги ялангликда бирпас турди. У Норбой отанинг таклифига аниқ жавоб бермаган, бундан чолларнинг таъби хира бўлган, ҳозир ўзининг кўнгли ҳам ғаш тортиб турар эди.

Кучадан кимдир шитоб билан ўтиб борар эди. Ой чиқди-ю, Аваз уни свитери ва серсоч яланг бошидан таниди:
— Замон!

Замонали унга қараб бурилди. Аваз оёғидаги пучук калишни судраб босиб унга пешвоз чиқди.

— Мунча шошилиб қаёққа кетяпсан?

— Аканг билан уришгани!

Аваз ундан гап нимадалигини сўраб билган:

— Менга қолса қимиз деб бормас эдим,— деди.

Сўнг отасидан эшитганларини, Давлатбеков Ортиққа «буларингни тийиб ол», деб буюриб кетганини айтиб берди.

Бу қишлоқда Авазнинг энг очилиб гаплашадиган тенгдоши — шу Замонали. Хулқар ҳам Чўлпоной билан борди-

келди қилади. Кўп одам уларни «улфати чор» деб аташади.

— Бизнинг ака атайлаб шундай қилган бўлса керак,— деди Аваз.

— Мени ялинтирмоқчи бўлибми?

— Ялинтириб, кейин гапини ўтказиш учун.

— Аканг ҳам соддаку-я. Бизни тийиб олиш шунчалик осон эмишми?

— Амалдор одамга кўп нарса осон кўринса керак-да... Айтмоқчи, бу Давлатбеков биздан жуда дарғазаб бўлиб кетибди. Нима бўлди ўзи, дурустроқ айтиб бер-чи?..

Гап катта ва чигал мавзуларга ўтди-ю, Замонали қимиз деб Ортиққа бориши чиндан ҳам ўринсиз эканини энди сезди. «Эртага врач тўғрилар»,— деди ичида.

У Чўлпонойнинг ташвишини оширмаслик учун айтмаган нотинч ўйларини, Ойкўлнинг муаммоси ва Давлатбеков масаласидаги мушкулликни Авазга гапира бошлади.

Бу гапларни нақадар усталик билан кўтариш кераклигини Аваз ҳам энди қадалиб ўйлай бошлади.

— Лекин... янги директор бугун менга анча одамшаванда кўринди,— деди у.— Аввал ўшанга бир тушунтирсангмикин, Замон?..

— Унинг ҳам бошини ғовлатишяпти-да.

— Нега?

— Э, Аваз, билган одамга, раҳбар бўлишдан қийин иш йўқ. Ҳар бир қишлоқда аллақанча муаммо бор. Амалпараст бригадирлару Давлатбековга ўхшаганлар шунини ўйламайди. Нуқул бир-бирига чап бўлиб олиб, арзимаган масалаларда бир-бирини ёмонлаб боради. Сен бориб уларнинг айбини айтай десанг, Мансуров, янги одам, «бу ҳам гуруҳбозлардан эмасмикин» деб сени синайди.

— Ҳамма жойни айланиб кўрса ким қандайлиги билиниб қолар эди.

— Айланиб юришга ҳам вақти кам-да. Ҳали районда кенгаш, ҳали областда мажлис. Гоҳ у идора қайта қурилган, гоҳ буниси бунисига қўшилган. Район маркази беш йилда икки марта ўзгарибди.

— Нима бўляпти ўзи, Замонали? Мақтаган бобонг нима қиляпти? Обкомлар ҳам иккита... ҳар куни бир ўзгариш.

— Ҳайронман. Обкомнинг бир ғоясини «ҳазм» қилиб улгурмасимиздан, иккинчи, учинчисини юбориб турибди. Қанча одам у ёқдан-бу ёққа кўчиб, ўзини омонат сезиб асабийлашади. Давлатбеков мана шундан фойдаланиб қоляпти-да. «Шаҳарда ҳам данғиллама ҳовлиси бор, иккита машинаси бор» деб бултур бир муҳбир газетада уриб чиққан эди. Шу ҳам натижа бермади-я!

— Гиёсиддинов суяган экан... Бизнинг ака айтиб қолди. Давлатбеков усталик қилиб, шаҳардаги ҳовлисини жиянининг номига ўтказган экан. «Волга» сининг ғилдиракларини олиб, бостирмага киргизиб қўйибди. «Победа» сини сотибди. Айланаиб келиб, мухбир ёлғончи чиқибди... Бу одам билан олишиш жуда қийин...

— Биламан. Лекин ҳалол одамлар ҳам кўп-ку. Шулар астойдил бел боғласа... Дарвоқе, Давлатбеков машинасини сотиб пулига мол олиб қўйгандир, дейман? Ўзимизнинг бригаданинг сурувларида ҳам яшириқча моли бўлса керак.

— Бунисини билмадим.

— Лекин сен чўпонликни бекор ташладинг-да, Аваз.

— Мен яна қўйга... қайтганимда ҳам... Давлатбековнинг яшириқча молини билиб бериш учун қайтмайман-ку.

— Албатта-ю, лекин... Давлатбеков ўз манфаати учун кўпчиликнинг манфаатини қурбон қилиб юрган одам-да. Эсингдами, эллик тўққизинчи йилда шу одам қахрамон раис бўламан деб, гушт планини уч юз процент бажаришга сўз берган экан. Дўппи тор келганда сен боқаётган совлиқларни ҳам гуштга топширмоқчи бўлган экан. Сен совлиқларни бермай, уришиб, сурувни Давлатбеков тополмайдиган узоқ дарага ҳайдаб кетиб, қутқариб қолган экансан. Агар бўшроқ чўпон бўлганда шу совлиқлар ҳам кетар эди-ю, Ойкулнинг ҳозирги сурувлари ҳам қолмас эди...

Бу хотира Авазга ёқимли туюлди, айтилиш вақтида, отаси билан бўлган бояги нохуш гапларни эслатди. Унинг назарида, Замонали ҳам, «илгари бошқача эдинг, ҳозир ўша Аваз эмассан» демоқчи бўлар, лекин андиша қилиб айтмас эди.

— Очиғини айтавер, Замонали. Уйдаги ташвишларга ўралашиб, пилигим пастлаб қолаётганини ўзим ҳам пайқаб юрибман.

— Йўқ, мен бундай демоқчи эмасман. Чунки гап умуман шу кишлоғимизга соя солиб турган нарсаларни йўқотишда. Эски урф-одатлар ҳам ҳазилакам соя эмас. Хулқар иккаланг шу соянинг бир четини кўтариб ташлаб, Ойкулнинг юзини анча очдиларинг. Лекин... бу ёқда бошқа мушкул ишлар ҳам кўп-да... Одам биттасидан қочса, бошқа ундан ёмонроғи орқадан келиб оёқдан олар экан...

— Худди шу сен айтган савдо ҳозир менинг бошимга тушган. Мен Хулқарга қийин бўлишини ўйлаб юрувдим. Аслида бу қийинчилик билан ҳам юзма-юз олишган маъқул экан... Мен йўғимда Чўлпонхон иккаланг хабар олиб турарсизлар, ахир...

— Хулқарданми?.. Сен қўйга қайтмоқчимисан?

— Ҳа, эртага кетсам керак.

Шу пайт ой булутлар орасидан сузиб чиқди-ю, камтиги булутнинг четига урилиб, шўх бир силкиниб қўйгандай кўриди.

14

Келинчаклик буюмлари билан безатилган сертокча уйда эттинчи чироқ қизгиш нур сочиб ёнмоқда эди.

Тахмондаги кўрпалар устига ёпилган бахмал сўзана, тўрдаги токчада қитир-қитир қилиб турган батарёяли приёмник, эшикка яқин қўйилган ва китоблардан майишлиб турган этажерка, шоҳи рўйжа ёпилган пулат каравот шу хирагина ёругда алланечук ғамгин кўринарди.

Боя Авазни кутиб ювиниб-таранган ва энг тоза кийимларини кийган Хулкар ҳозир дераза яқинидаги қўполгина диванда қўлларини олдига қўйиб, бошини эгиб мунғайиб ўтирибди.

Аваз икки токча оралиғида чарм ўқдони билан осиглик турган қўштиғ милтиқни олиб кўрди, сўнг уни деворга суяб қўйди-да, бўш пистон ва дори солинган халтачани топиб, ўқ ясай бошлади.

Бу ишларни у Хулкарга кўрсатишдан ўнғайсизлангандай, унга орқа ўгириб қилар эди. У ҳамма гапни Хулкарга айтиб берган эди. Унинг чўпонликка қайтмасдан туролмаслигини Хулкар ҳам сезар, буни ақли билан тушунар эди-ю, аммо юраги билан қабул қилолмас эди. Боягина Аваз шунчалик унинг кўнглига қараган эди, уларнинг ҳамма ўйлари, истаклари, дардлари бир жойдан чиқаётган эди. Ҳозир эса Аваз гўё бошқа бир олам бўлиб қолган. Ўқ ясашга киришганидан сезилиб турибдики, бу уйдан тезроқ кетишни истайди.

Хулкарга уйлари ҳозирданок ҳувиллаб қолгандай туюлади. Бу ерда қанча кунлар ёлғиз ўзи қайнарасининг ўқдай тегадиган гапларини эшитиб яшаши керак. «Онам ҳам йўқ. Бахтим қаро бўлмаса, онам тирик юрмасмиди?»

Чироқ пастлай бошлади. Аваз Хулкарга ўгирилиб:

— Тўшак солмайсанми? — деди. — Чироққа қара!

Хулкар секин ўрнидан турди ва тахмондан кўрпа-ёстиқ олиб каравотга қўйди. Аваз ясаган ўқини чарм ўқдонга жойлай бошлади. Хулкар буни кўриб тўсатдан қаҳри келди.

— Кетадиган бўлсангиз, олинг, тўшагингизни ўзингиз тўшанг,— деб диванга кўрпа-ёстиқ келтириб қўйди.

Бу унинг «бир ўзингиз шу диванда ётасиз» дегани эди. У Аваз учун уйлаб топган энг оғир жазо шу эди.

— Хўп,— деди Аваз унинг аразини тушунган маънода кулимсираб.

Хулкар каравотга ўзи учун тушак солар эди.

Аваз ўқни жойлаб бўлиб, қўлини шимига артди, дивандаги кўрпанинг устидан ёстиқни олиб, каравотга, Хулкарнинг ёстиғи ёнига келтириб қўйди:

— Мана, топширигинг бажарилди,— деб ҳазиллашди.

Ҳозир Хулкарнинг кўнглига ҳазил сизмас эди. Болаларча бир аламдан лаблари пирсираб:

— Биламан,— деди.— Сизга қўй бўлса бас. Қўзи маъраса совлиқ бўлиб югурасиз!

— Рост! — кулди Аваз. Сўнг Хулкарнинг белидан олиб уни ўзига қаратди:— Бу чўпонлик ҳам бангиликка ўхшар эканми? Бир ўрганганингдан кейин хумор қилаверар экан. Қишлоқда одам зерикиб кетар экан.

— Биз зериктирган бўлсак, майли, кетаверинг!

— Нима қилай, ахир, олти ойдан бери уйдаман. Агар сен бўлмасанг, олти кун ҳам турмас эдим.

Хулкар унга «мен-чи, мен бу уйда сизсиз қандай турман?» дегандай қилиб қаради. Аваз унинг кўзларидаги маънони пайқаб:

— Менга ҳам осон тутма,— деди.— Норбой ота мункайиб қўйда юрибди. Совхозга чўпон етишмаяпти. Мен сенинг қошингдан кетгим келмай юраверсам, чўпонликнинг азобидан қочадиган оқбилак йигитлардан нима фарқим қолади? Шу кетишда мен элнинг назаридан қоламану сен ҳам бора-бора аввалги меҳрингни йўқотиб қўясан.

— Сиз йўқотмасангиз, мен ҳеч вақт йўқотмайман!

— Мен ҳам йўқотмайин деб кетяпман, Хулкар! Бўлмаса, сендан бир кун ҳам узоқлашгим келмайди...

Хулкар унинг қўлидан секин чиқди, ёстиқларни уриб-уриб юмшатди-да, ёнма-ён қўйди.

* * *

Пастлатилган чироқ лип-лип этиб ўчишга ҳозирланар эди. Аваз билан Хулкар пружинали каравотда ёнма-ён ётишар эди. Уй бир кўриниб, бир қоронғиликка шўнғир, улар шифтга тикилиб, уй суришар эди.

Хулкар энди Авазнинг кечаю кундуз қўй билан юриб, қор-ёмғирнинг тагида қолиб қийналишини ўйлар эди. Бир йил Норбой ота суруви билан селда қолиб, аллақанча қўй-кўзилари оқиб кетган, отанинг ўзини зўрға қутқариб олишган эди. Ундан олдинги йили қишда Аваз боқиб юрган сурувни бўрон қувиб кетган эди. У қўйларни қайта-

ролмагандан кейин, ўзи ҳам бир кечаю бир кундуз сурвнинг кетида юриб, аллақадарларга кетиб қолган эди. Кейин уни кидириб топишганда юзи совукдан кўмирдай қорайиб, қўллари шишиб кетган, буни Хулкар ҳам кўрган эди.

Ҳозир ҳаммаси унинг кўз олдида турибди: Норбой ота Авазнинг оқсаб зўрга қадам кўяётганини кўрди-ю, уйга кирганда оёғидаги кигиз этигини ечиб олмоқчи бўлди. Лекин ҳарчанд тортса ҳам, этик Авазнинг оёғидан чиқмас эди. «Оёғини ҳам совуқ уриб шишиб кетипти-да», деб ўйлашди. Кигиз этикни кўнжидан тўпигигача кесиб чиқариб олишди. Кейин билишса, Авазнинг оёғини совуқ урмаган экан. У шу кигиз этикни бир кийганича неча ҳафтадан бери ечмаган экан. Чунки чўпон деярли ҳаммавақт кечаси этик кийиб ётади, қўйларга бир гап булса дарҳол югуриб бориши керак. Аваз «ҳар куни кийиб-ечиб юраманми», деб кўпдан бери шундай юрган эди. Кигиз кечаю кундуз оёқ билан ийланавериб, оёққа ёпишиб, унинг шаклига роса мослашиб кетибди. Этикдўзлар қолип билан шонни тайёр этикдан бўлак-бўлак қилиб чиқариб олганларидай, ё бу оёқларни, ёки кигиз этикни бўлак-бўлак қилиб олиш керак бўлиб қолган эди.

Ўшанда бир кийган этигини шунча кун ечмай, оёқлари оқем бўлиб кетса ҳам чидаб юрган Аваз энди қандоқ қиларкин? Олдинда уни яна нималар кутаётган экан?

Пастлатилган чироқ бир мижа қоққунча Хулкарнинг хаёлидан мана шу ўйлар чопқиллаб ўтди. Сўнг қоронғиликда унинг майин товуши эшитилди:

— Аваз ака, сизга ёрдамчи чўпон беришадими?

— Албатта.

— Қўй соғиш, овқат пишириш ўшанинг бўйнига тушади, а?

— Навбатма-навбат қиламиз, нимаиди?

— Мен шу ишларни уйда навбатсиз ҳам қилиб юрибман.

— Хўш?

— Мени бирга олиб кетинг. Хўпми?

Аваз ёнбошга туриб, Хулкарнинг юзига тикилди. Энди чироқнинг липиллагани Авазга чақмоқнинг чақинидай туюлди. Хулкарнинг юзи шу чақмоқ ёруғида жуда аниқ кўринди. Аваз унинг жиддий ва илтимоскорона қараб турганини пайқади.

— Чўпонликнинг машаққати кўп, сенга жавр бўлади-да, Хулкар!

Авазнинг ҳаяжонли товушидан унинг ҳам шунга мойиллиги сезилиб турар эди. Хулкар буни пайқади.

— Кемага тушганнинг жони бир,— деб шивирлади.— Сизга келган азобни мен ҳам бирга тортарман.

Авазнинг эхтиросли лаби Хулкарнинг иссиқ юзига яқинлашганда чироқ сўнгги бор липиллади-ю, ўчди.

Деразадан ой нури қуйилаётгани энди аниқ кўринди.

* * *

Эрталаб айвонда Хулкар Авазга нон, майиз, коса-товоқ тугар ва бу ишларни хушу хурсанд қилар эди. Аваз кечаги милтиқни икки бўлак қилиб ғилофга жойлар, унинг ҳам чехраси очиқ кўринар эди.

Қамбар ота билан Санам хола «булар қандай инсофга кела қолди» деган маънода кўз уриштириб олишди. Кейин Санам хола келини туккан майда-чуйдаларни жойлаш учун уйдан гилам хуржун олиб чикди. Бу унинг кўнгли ийиб кетганини билдирар эди. Чунки гилам хуржун тўйга ёки байрам кунлари шаҳарга отлиқ борганда берилар эди.

Аваз шу куни кетганича тўрт кун ўтгандан кейин жийрон қашқа от миниб келдию:

— Дада, мен Хулкарни олиб кетаман,— деди.

— Қаёққа?

— Қўйга-да. Токқа.

Хулкар бир сидра кўрпа-ёстикларини, ҳатто батареяли радиоприёмникни ўраб тайёрлаб қўйган экан, айвонга кўтариб чикди. Санам хола буни кўриб:

— Ҳой, ўйлаб гапиряпсанми? — деди ўғлига.— Бу қишлоқ бино бўлгандан бери аёл киши тоғда қўй боққан эмас-а!

— Қўй боқмайди, рўзғор ишларини қилади.

— Вой шарманда! Уятнинг тагида қолиб кетамиз-ку!..

— Сен мунча қизишма, кампир,— деди Қамбар ота. Сўнг Хулкарга мулойимлик билан тушунтирмоқчи бўлди:— Қизим, бу ишни қўй. Чўпонлик сенга ярашмайди.

— Чўпон эмас, дада, ёрдамчи...

— Бари бир, ёшгина жувон тоғда, қўшда бир ўзинг... Яхши эмас... Қийналиб қоласан.

— Қийналса ҳам, офтобнинг тиғида кетмон чопадиган аёлларча қийналар-да,— деди Аваз.— Бу ерда қолса Ортиқ акам буни чопиққа юборади.

— Қачон? — деб Қамбар ота хайрон бўлди.

Аваз воқеани айтиб берди.

У симёғочлар молхонага ишлатилиб кетганини айтгандан бери, Ортиқ «сиримни очди» деб, укасидан хафа бўлиб юрар эди. Ҳар йил ёзда водийдаги ғўзаларга ишлов бериш пайтида бу ёқлардан ёрдамчилар сўралар, Ойкўл

ҳам беш-ун кишини йигирма-уттиз кунга чопиққа юборар эди. Йўл узоқ ва иш оғир бўлгани учун одатда доим эр-каклар боришар эди. Бу йил Ортиқ аёллардан ҳам ёрдамчи юбормоқчи бўлди-ю, Авазнинг кўзини «мошдай очиб» қўйиш учун рўйхатнинг бошига Хулкарни ёзди.

Аваз ўзи Хулкарни тоққа олиб кетишни уйлаб юрар эди, бугун шу гапни эшитиб, акасининг олдига борди.

— Барзангидай йигитлар турганда сизнинг кўнингиз аёлларга қолдими?

— Сенинг хотининг ҳам ўшалардан қолишмайди.

— Қолишмаса, чопиққа менинг шеригимни юборинг. Хулкар унинг ўрнига қўйга чиқади.

— Кейин сен хотининг билан андармон бўлиб, сурувни хароб қилсанг-чи?

— Жавобини ўзим бераман.

— Йўқ, чорвада бунақа оилачилик кетмайди!..

Шундан кейин Аваз совхоз марказига борди ва Замонали билан директор муовинининг олдига кириб, Хулкарнинг қўйга чиқишига рухсат олиб келди. Авазнинг қўйда зеркиб юрган шериги чопиққа борадиган бўлди.

— Энди гишт қолипдан кўчган, — деди Аваз отасига. — Хулкарни олиб кетмасам ёлғончи бўламан.

Қамбар ота ўғилларининг ноиноқлигини яна бир марта оғриниб ҳис қилди-да, ерга қараб, жим бўлиб қолди.

— Қанақа отасиз?! — деб Санам хола бирдан уни жеркиб кетди. — Ўғилларингизга бурнидан ошириб гапиролмайсиз! Бўшсиз!

— Гапнинг фойдаси йўқ, кампир!

— Яна биздан «таги паст» деб кулишади. Шўримиз бор экан!

— Оғзига кучи етмаганлар кулса кулар-да, ойижон, — деди Хулкар. — Қирғизлар, қозоқлар эр-хотин бирга қўй боқишар экан. Биз ҳам шуларга ўхшаган одаммиз...

— Ҳой, ойимча, ундай бўлса сен қозоққа теккин эди-да! Қирғизга теккин эди-да!

— Тилингни тий! — деди Қамбар ота.

Отга юк ортаётган Аваз ойисига қарамай:

— Бўпти! — деди. — Бугундан бошлаб мен ҳам ўзбекман, ҳам қозоқман, ҳам қирғизман!

Аваз Хулкарни отга миндириб жўнаб кетди.

Санам хола аламини нимадан олишини билмай, ховлидаги ўрмагига уннади. Ўрмак қиличини қарсиллатиб уриб